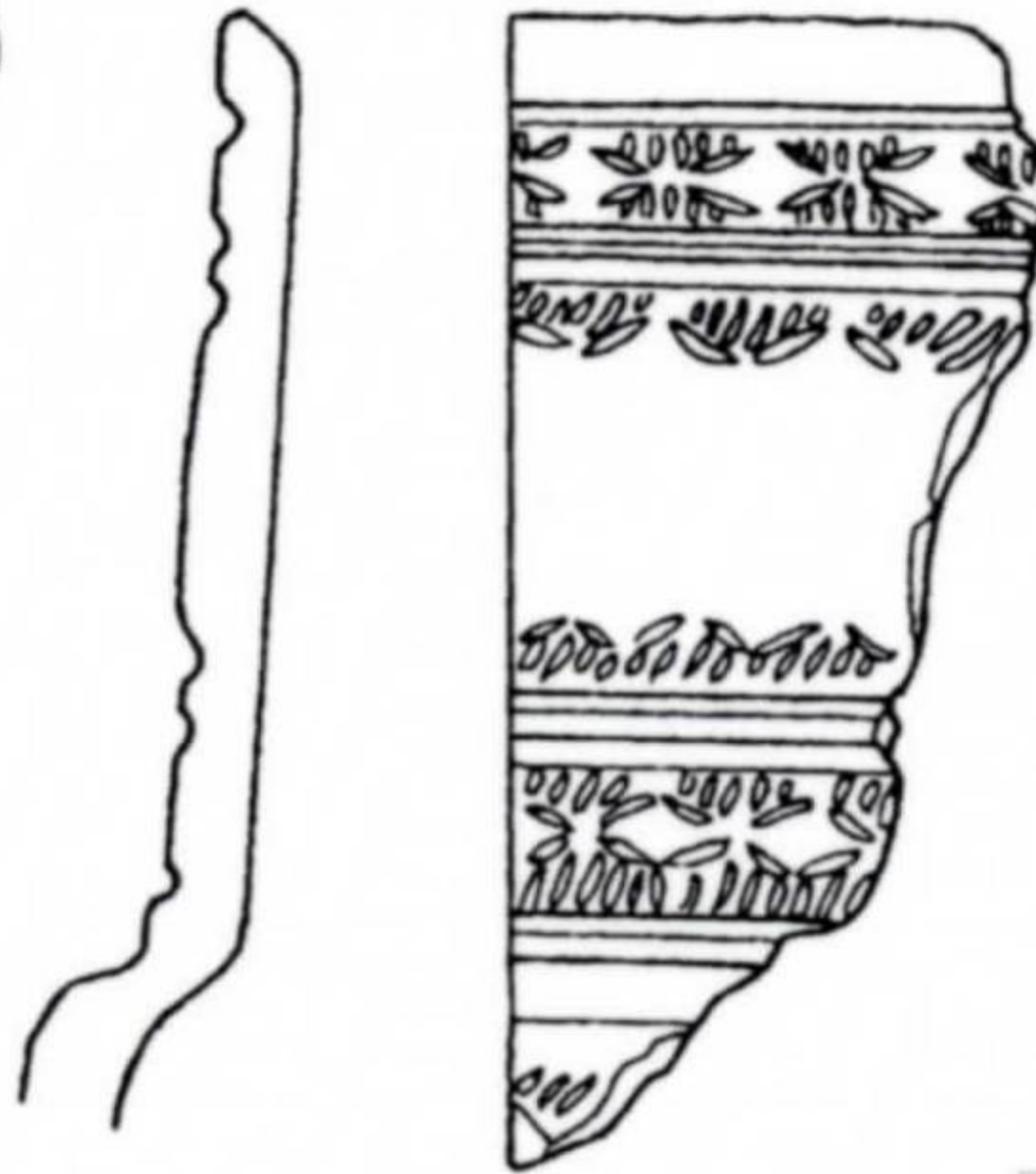
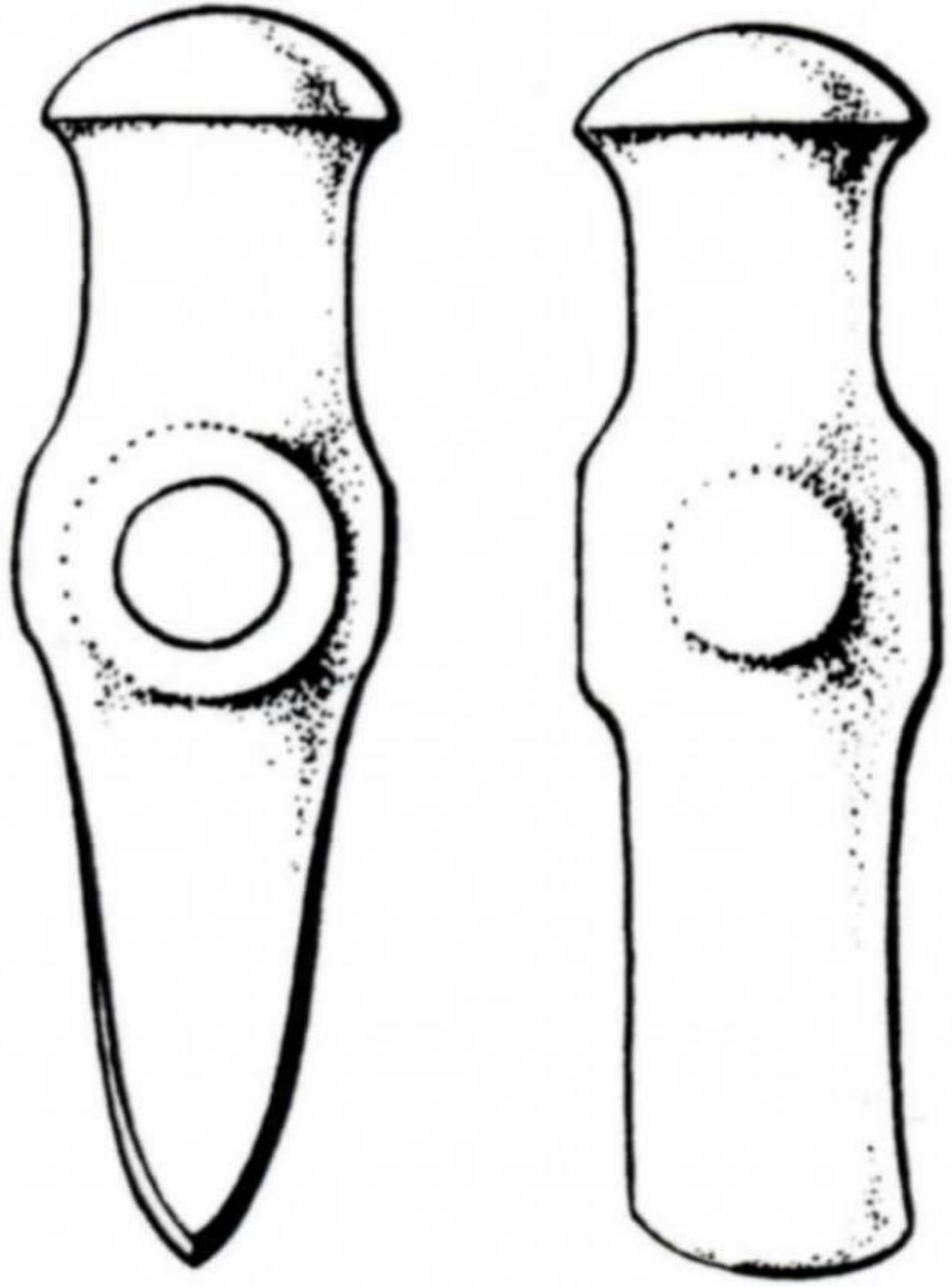

COMBINEREN EN DEDUCEREN

J.N. LANTING

Afbeeldingen voorzijde:

- links-boven: knophamerbijl Wapenveld (naar Bakker, 1979^a: Fig. 48)
rechts-boven: beker Angelslo, graf in bouwput L, 1961
centraal: profiel en versiering van klokbekerscherf in de collectie-Hofstede (RMO, AMKZ 21d). Mogelijk gevonden in een grafheuvel op het Noordse Veld bij Zeijen (naar Pleyte, 1882: Pl. X: 5)
links-onder: speler met 'hockeystick' en bal, in het grote oostraam van de kathedraal van Gloucester. Ca 1350 (naar Van Hengel, 1982)
rechts-onder: voorzijde van de 'storm-stele' van Amosis (combinatie van Vandersleyen 1967 en 1968)

Deze objecten worden in het boek behandeld. Verschillende schalen.

Copyright @ 2018 Jan Lanting

ISBN 9789492444783

All rights reserved. No part of this publication or the information herein may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission from the author.

Although all care is taken to ensure the integrity and quality of this publication and the information herein, no responsibility is assumed by the publishers nor the authors for any damage to property or persons as a result of operation or use of this publication and/or the information herein.

INHOUD

- Voorwoord	7
- De zomers in Europa waren tijdens het 8.2 ka event minstens zo warm als de huidige	9
<i>Bijlage:</i> Dennengroei op het veen ten oosten van Emmen	
tijdens perioden van droogte in het Vroeg- en Midden-Atlanticum	25
<i>Summary</i>	27
- Midden-Neolitische hamerbijlen in Nederland opnieuw bekeken	33
<i>Summary</i>	134
- Het onderzoek van J. Hofstede in september 1809 bij Zeijen:	
wat werd er onderzocht, waar lag dat object, en wat werd er gevonden	143
<i>Bijlage:</i> De collectie-Hofstede in Amsterdam,	
en de overdracht aan Leiden in 1825/26	160
<i>Summary</i>	163
- Houtconstructies en hefboomen bij steenkisten op Sumba	167
<i>Summary</i>	168
- Een graf met onversierde klok beker,	
groensteenbijltje en vuursteenkringetje in Angelslo?	173
<i>Summary</i>	178
- De familierelaties van de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht	181
<i>Bijlage:</i> De veenweg van Nieuw-Dordrecht (XXIBou)	207
<i>Summary</i>	215
- Met dank aan Rib-Hadda van Gubla, Aziru van Amurru en Mursili II van Hatti	219
<i>Bijlage 1:</i> De datering van de perioden LHII/LM 1B t/m LH/LM III C	238
<i>Bijlage 2:</i> De 'absolute' chronologie van de vroege 18e dynastie	240
<i>Bijlage 3:</i> De datering van LMIA	243
<i>Bijlage 4:</i> De stormstele van Amosis	243
<i>Bijlage 5:</i> De archeologische datering en de veronderstelde	
dendro- en ijsdateringen van de Thera-eruptie	247
<i>Bijlage 6:</i> Een verklaring van de afwijkende gecalibreerde ¹⁴ C-ouderdommen	251
<i>Summary</i>	253
- Dankbetuigingen	259

DE FAMILIERELATIES VAN DE 'HOCKEYSTICK' VAN NIEUW-DORDRECHT

met een bijlage:

De veenweg van Nieuw-Dordrecht (XXI Bou)

1 Inleiding

Bij mijn eerste bezoek aan de door Van der Waals ingerichte expositie van de archeologische afdeling van het Provinciaal Museum van Drenthe in Assen werd mijn aandacht getrokken door de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht. De vondstomstandigheden waren gepubliceerd, de functie bleef echter onduidelijk. Een aantal jaren later zag ik in het Römisch-Germanisches Museum in Keulen het grafmonument van L. Poblicius, dat een relief dat Pan toont, met een 'hockeystick' over de schouder, en een haas in zijn hand. Dat deed vermoeden dat ook de hockeystick van Nieuw-Dordrecht een jachtwapen was.

Toen ik jaren later dankzij Anna Brindley belangstelling kreeg voor Ierse zaken raakte ik ook geïnteresseerd in de typisch Ierse sport hurling. Daarbij had ik het geluk dat destijds nog met enige regelmaat hurling-wedstrijden werden vertoond op kabel-tv. Uiteraard viel me de overeenkomst op van de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht en de camán, de stick die bij hurling wordt gebruikt. En de vraag kwam dus op of er een relatie kon zijn geweest tussen de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht en de camán in Ierland.

In de afgelopen jaren heb ik me verdiept in sporten die met een hockeystick-achtig voorwerp worden beoefend. Daarnaast heb ik gezocht naar prehistorische en vroeg-historische parallellen voor de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht. De resultaten van beide zoektochten worden in dit artikel gepresenteerd. En ik meen te hebben aangetoond dat er inderdaad een relatie tussen prehistorische jachtknuppels en hedendaagse hockeystick-achtige sportinstrumenten is.

In een bijlage besteed ik aandacht aan de veenweg van Nieuw-Dordrecht.

2 De 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht

Tussen 29 augustus en 10 september 1960 werd een ca. 24 m lang gedeelte van de veenbrug van Nieuw-Dordrecht onderzocht, ter gelegenheid van het bezoek van de Prehistoric Society aan Nederland. Het onderzoek stond onder leiding van Dr. W. van Zeist. Bij de opgraving werd onder het wegdek een houten voorwerp gevonden, dat in de lijst van aanwinsten (*Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80, 1962: 395-396) door Van der Waals, destijds conservator van de afd. Prehistorie van het Provinciaal Museum van Drenthe, als volgt werd beschreven:

1960/XI.71. Houten voorwerp, zeer zorgvuldig en glad bewerkt, ongeveer in de vorm van een hockeystick, maar bij het slaggedeelte scherp spits-ovaal op dwarsdoorsnede, met aan het uiteinde van het greepgedeelte een lijstvormige verdikking. L (in vochtige toestand): 1,015 m.

In de kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe 1960 (*Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80, 1962: 308-309) schreef Van der Waals:

... een verrassing in de vorm van een merkwaardig zeer fraai bewerkt langgesteeld houten instrument met een verbreed plat uiteinde, waarvan het vroegere gebruik nog niet bepaald kon worden. T.z.t. zal een publikatie van de vondst volgen.

Fig. 1. *Flach- of Schwertkeulen, Neolithisch.*

1. Nieuw-Dordrecht.
2. Burgäschisee-Süd.
3. en 4. Egolzwil 3.
5. Egolzwil 2.
6. Egolzwil 4.
7. Egolzwil 2.

Schaal 1:5 (2 en 7 naar Müller-Beck, 1965: Taf. 14: 1, resp. Abb. 102; 3 en 4 naar Wyss, 1994: Abb. 62: 5, resp. 64: 6; 5 en 6 naar Wyss, 1988: Abb. 3: 1 en 3: 2).

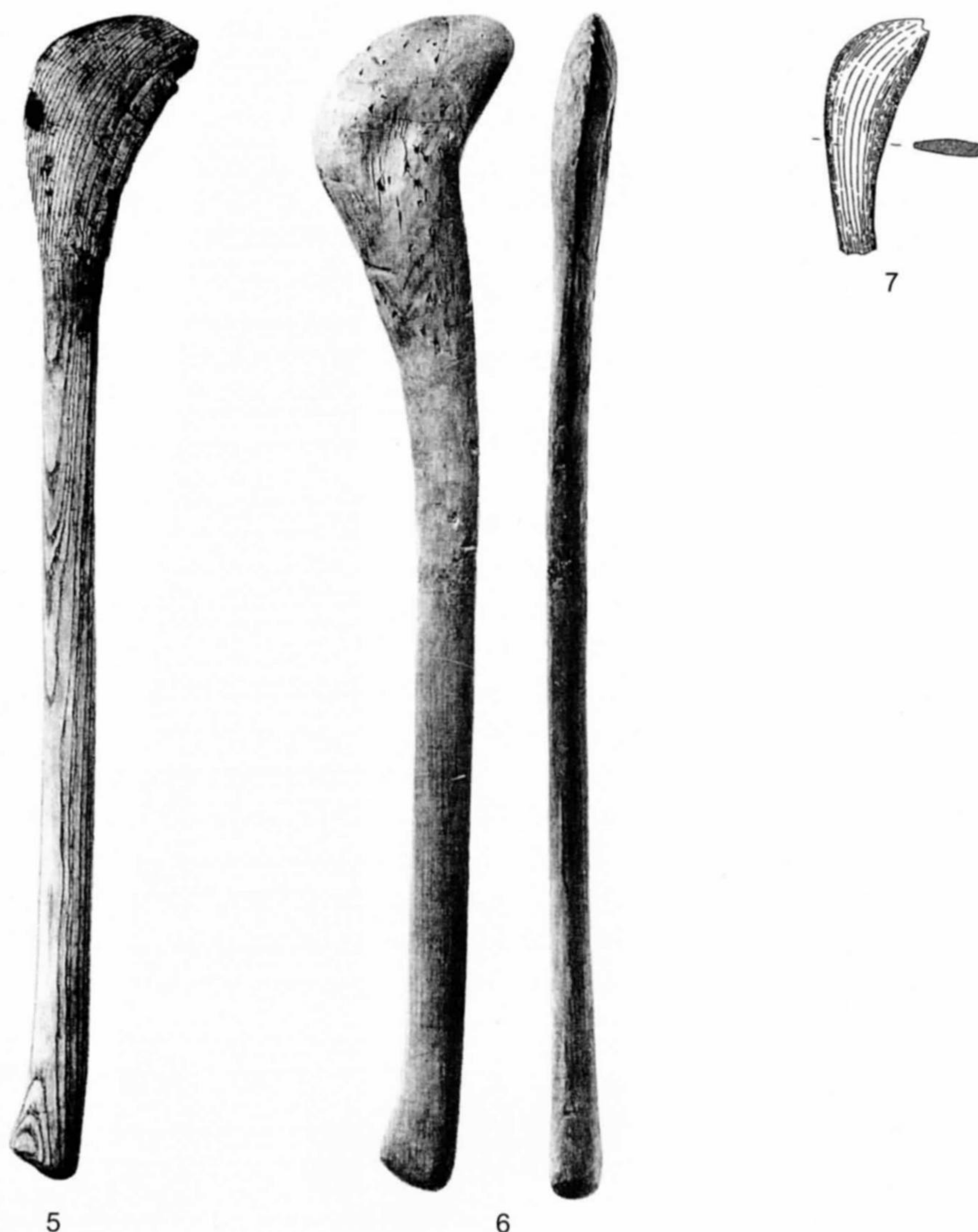

Fig. 1. (vervolg)

Dat laatste is niet gebeurd. Casparie (1982: 128, sub. 4) verwijst weliswaar naar een afbeelding in een artikel van Van der Waals (1964b: Fig. 13) maar dat is een vergissing. De 'hockeystick' is daar niet afgebeeld. Bovendien beginnen de figuren in genoemd artikel pas met fig. 22: in vroege afleveringen van *Palaeohistoria* werden de figuren namelijk doorgenummerd! De eerste afbeelding werd gepubliceerd door de Zwitserse archeoloog Müller-Beck (1965: Abb. 103), zij het zonder doorsneden van steel en blad, en met een foute vermelding van de schaal van de afbeelding. Die is niet 1:4 zoals aangegeven, maar ca. 1:5. In Nederlandse publicaties is het voorwerp alleen in foto gepubliceerd, zover mij bekend (Casparie, 1982: Fig. 3:1; Van der Sanden, 2004: Fig. 4).

De datering van het voorwerp stond direct al vast, omdat bij het onderzoek van de veenweg in 1955 fragmenten van een massief houten schijfwiel, en een taxushouten steel van een disselbijn waren gevonden, en hout van de veenweg zelf ^{14}C gedateerd was als $4080 \pm 55\text{BP}$ (GrN-1087). Eén en ander wees duidelijk in de richting van een laat-neolithische datum van vervaardiging.

3 Parallelen voor de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht

Het belang van de publicatie van Müller-Beck van 1965 is dat hij enkele tegenhangers van de 'hockeystick' kende uit Zwitserse meeroever-nederzettingen, die hij als *Flach-* of *Schwertkeulen*

betitelde. Later zijn meer exemplaren afgebeeld, en zijn ook de contexten duidelijk geworden. Bovendien werd bevestigd wat al in Müller-Beck's eerste publicatie zichtbaar was, namelijk dat deze *Flach-* of *Schwertkeulen* in duidelijk verschillende formaten voorkomen. Momenteel ken ik de volgende Zwitserse tegenhangers (fig. 1):

Burgäschisee-Süd (Müller-Beck, 1965: Abb. 102). Gevonden in een nederzetting van de oudere Cortaillod-cultuur, met kapdata tussen 3760 en 3748 v.Chr. (Hafner & Suter, 2005: Abb. 4).

Egolzwil 2. Twee exemplaren (Müller-Beck, 1965: Taf. 14: 1; Wyss, 1988: Abb. 3:1 en Bühlmann, 1983: Abb. 34). Gevonden in een nederzetting van de oudere Cortaillod-cultuur.

Egolzwil 3. Twee exemplaren (Wyss, 1994: Abb. 62: 5 en Abb. 64: 6). Gevonden in een nederzetting van de *Egolzwiler Kultur*, met kapdata tussen 4282 en 4275 v.Chr.,

Egolzwil 4 (Wyss, 1988, Abb. 3: 2). Gevonden in een nederzetting van de oudere Cortaillod-cultuur.

Deze Zwitserse exemplaren zijn dus duidelijk ouder dan het exemplaar van Nieuw-Dordrecht, waarvan de datering ergens in de buurt van 2550 v.Chr. zal liggen. Desondanks hoeft er niet aan getwijfeld te worden dat het bij de Zwitserse exemplaren en bij Nieuw-Dordrecht om hetzelfde type werktuig gaat.

Müller-Beck (1965, Abb. 104) rekent ook een houten werktuig uit **Pihlmo** in Denemarken tot de groep van *Flach-* of *Schwertkeulen*. Zijn afbeelding is nagetekend van een foto in Glob (1952: cat.nr. 636). Volgens Glob's beschrijving is de doorsnede van het blad spitsovaal, en van de steel ovaal. Opvallend is de vernauwing van het blad, vlak voor de bijna haakse overgang naar de steel. Dit en de proporties van het voorwerp, en vooral het zeer forse blad in vergelijking met de steel-lengte, doen vermoeden dat het in Pihlmo niet om een *Flachkeule* gaat, maar om een *Winkel-* of *Wurfholz*, zoals Glob overigens ook dacht. Dergelijke *Winkelhölzer* zijn ook uit de Zwitserse meer-oever-nederzettingen bekend (Müller-Beck, 1965: 55; Wyss, 1988: Abb. 4; hier fig. 2).

Fig. 2. *Wurfhölzer*, Neolithisch.

1-3. Egolzwil 4; 4. Pihlmo. Schaal 1:5 (1-3 naar Müller-Beck, 1988: Abb. 4.
4 naar Müller-Beck, 1965: Abb. 104).

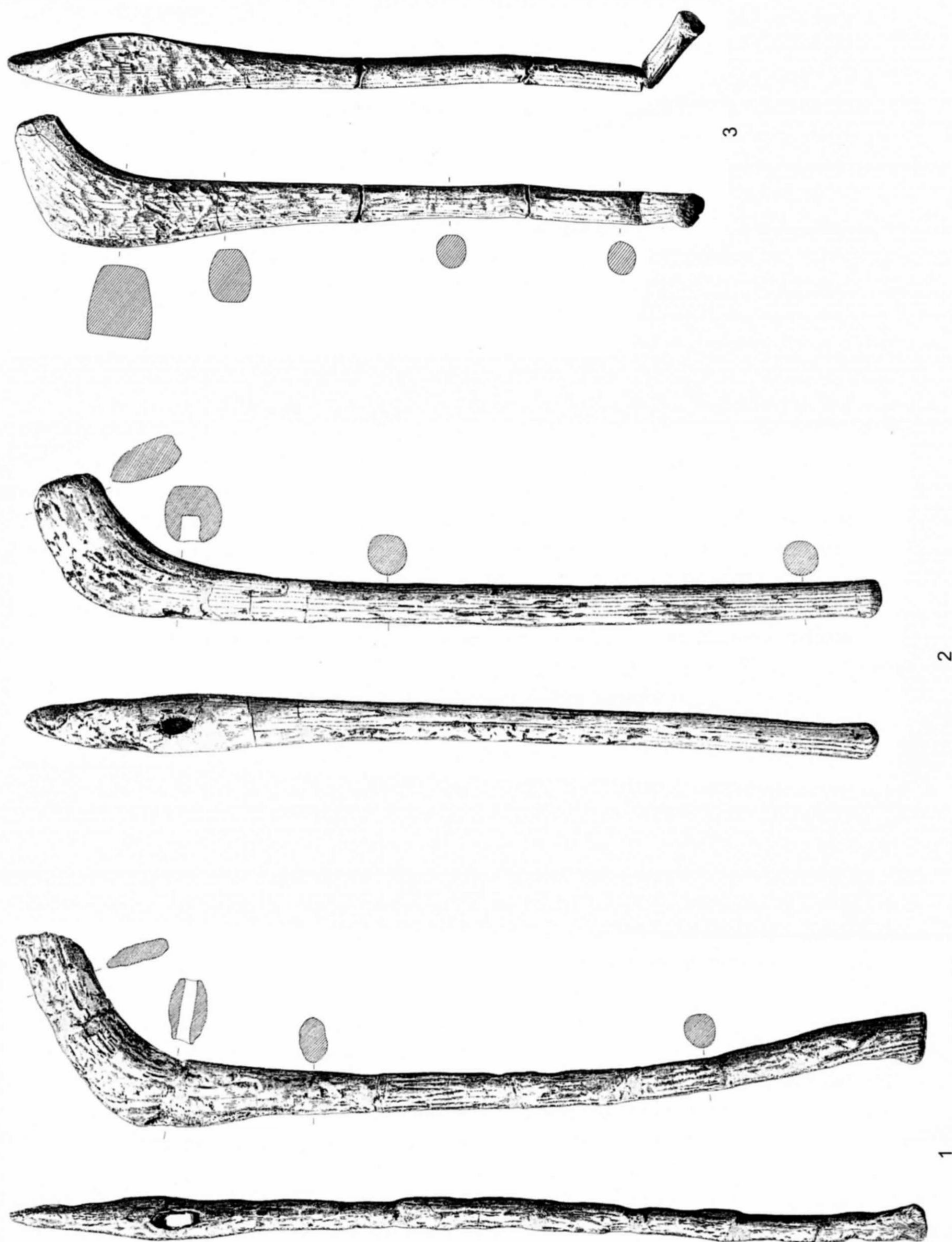

Fig. 3. Flügelholme, Neolithisch.

1 en 2. Burgäschisee-Süd; 3. Niederwil, halffabrikaat. Schaal 1:5 (1 en 2 naar Müller-Beck, 1965: Taf. 1.
3 naar Müller-Beck, 1991: Fig. 26a).

De Zwitserse *Flachkeulen* zijn volgens Müller-Beck (1965; 1991) op dezelfde wijze vervaardigd als de *Fällaxt-Holme* (tegenwoordig aangeduid als *Flügelholme*): bijstelen met een ten opzicht van de stenen bijkling naar achter gebogen uiteinde. De bijkling zelf is bevestigd in een in de regel verbreed deel van de steel, vlak onder de ombuiging van de *Flügel* (fig. 3). Zowel *Flügelholme* als *Flachkeulen* zijn vervaardigd uit stamhout, waarbij het omgebogen deel vervaardigd is uit een zijtak of een wortel (zie ook Schweingruber, 1991). Een verschil is dat de 'buitenbocht' bij de *Flachkeulen* niet verbreed is, maar juist relatief scherp is. De scherpe kanten van het omgebogen deel zijn essentiële onderdelen van het wapen.

Müller-Beck (1965: 55) schreef over de functie van de *Flachkeule* van Burgäschisee-Süd: *Prinzipiell dürfte die Flachkeule schon wegen ihrer Anfertigungsart, die derjenigen des Fällaxt-Holms gleicht, als Schlagwaffe anzusehen sein. An der Vorderkante finden sich nur einige grobe Hiebmarken, die gegen eine Verwendung als ständig benutztes Werkzeug sprechen. Am ehesten dürfte das Stück eine Jagd - oder genau so gut auch eine Kampfwaffe - darstellen.*

Later benadrukte hij dat laatste aspect nog eens (Müller-Beck, 1991: § 3.6.3): *Im Falle einer Flachkeule wird man wohl annehmen müssen, dass es sich um eine spezialisierte Waffe gegen Menschen gehandelt hat.*

Daarbij zal hij gedacht hebben aan de beide lange exemplaren van Nieuw-Dordrecht en Burgäschisee-Süd. Bij de duidelijk kortere exemplaren van Egolzwil 2, 3 en 4 zal een functie als jachtwapen eerder voor de hand liggen. Bij de korte en breekbaardere exemplaren als die van Egolzwil 3 (Wyss, 1994: Abb. 62: 5) zou men zelfs aan een visknuppel kunnen denken, of aan speelgoed. Müller-Beck (1991: 87) heeft een functie als visknuppel geopperd voor een *Winkelholz* uit Egolzwil 4 (*ibid.*: Fig. 69). Qua afmetingen komt dat voorwerp in de buurt van de kleine *Flachkeule* van Egolzwil 3. Daarnaast zijn uit Zwitserse moeroever-nederzettingen genoeg voorbeelden van kinderspeelgoed bekend, zoals kleine bijstelen en bogen (Winiger, 1981). Een *Flachkeule* in kinderformaat hoeft dus niet te verbazen.

De Zwitserse *Flügelholme* en *Flachkeulen* zijn in de regel uit essenhout vervaardigd. De *Flachkeule* uit Nieuw-Dordrecht is echter uit hout van een *Sorbus* (waarschijnlijk lijsterbes: *Sorbus aucuparia*) gemaakt. Het hout van de lijsterbes is dicht-generfd en hard, en wordt/werd in de wagenbouw gebruikt (Vedel & Lange, 1967: 164). Het is dus zeker geschikt hout voor een slagwapen.

De opmerking van Müller-Beck (1965: 55) dat *Flachkeulen* gedurende het Neolithicum in Europa relatief algemeen verspreid zijn geweest, is op grond van bovengenoemde exemplaren nogal curieus te noemen: zes exemplaren uit het NW van Zwitserland uit de periode 4280-3750 v.Chr., en één Nederlandse exemplaar dat rond 2550 v.Chr. gedateerd kan worden. Daarbij moet wel voor ogen gehouden worden dat deze *Flachkeulen* alleen in nat milieu bewaard konden blijven. Toch is het vreemd dat de Zwitserse exemplaren tot dusverre alleen uit Egolzwil-oudere Cortaillod contexten bekend zijn, en qua aantal in het niet vallen bij de grote hoeveelheden bewaard gebleven bijstelen.

In Nieuw-Dordrecht maakt een andere vondst duidelijk dat toeval een grote rol speelt. Van Zeist (1956; 1957) had ook in 1955 al een stukje van de veenweg opgegraven, en vond toen onder het wegdek een fraaie bijsteel van taxushout van het type *Knieholm mit Schäftungsgabel und Klemmfassung* (Van der Waals, 1964a: Fig. 20; 1964b: Fig. 24), geschikt voor het schachten van een bijkling als dissel. Van dat type zullen in Nederland ongetwijfeld tientallen of zelfs honderden in gebruik zijn geweest. Desondanks is slechts één exemplaar bewaard gebleven. Geldt voor *Flachkeulen* in laat-Neolithisch Nederland een zelfde scenario?

4 *Flachkeulen* uit latere tijden

Uit andere bronnen is bekend dat *Flachkeulen* langdurig in gebruik zijn gebleven als slagwapens, zeker tot in de Middeleeuwen, en wellicht tot in vroeg-moderne tijd. Ook blijkt uit deze bronnen

dat *Flachkeulen* in een veel groter gebied bekend waren dan de archeologische vondsten doen vermoeden. Overigens moet er wel rekening mee gehouden worden, dat latere *Flachkeulen* gebogen kunnen zijn na een hittebehandeling, en niet uit stamhout met aanzet van zijtak of wortel zijn vervaardigd.

Wandschilderingen in tombe 2 bij Beni Hassan in Egypte tonen soldaten met gebogen houten slagwapens in hun hand (Shehid, 1994: Abb. 114 en 116; hier fig. 4 boven). De afbeeldingen suggereren dat het om platte slagwapens gaat met stelen met ovale doorsnede en een slagvlak met ovale doorsnede. Ze kunnen dus met recht als *Schwertkeulen* worden betiteld. De afbeelding is rond 1900 v.Chr. te dateren (Bietak, 1993/94: Abb. 1).

In de *Tomba di Giocolieri* bij Tarquinia (It.), een Etruskisch graf uit de periode 550-500 v.Chr. is op één van de wanden van de grafkamer een schildering aanwezig die de overledene toont, terwijl hij steunend op de arm van een naakte jongeling op weg is naar het hiernamaals. Vóór deze twee personen uit rent een andere naakte jongeling die een *Flachkeule* in zijn linkerhand houdt (Moretti, 1974: 38 en Pl. 30). Moretti noemt het voorwerp *lituus*. Die term wordt gewoonlijk gebruikt voor de kromstaf van een priester. Ook in het bijschrift van zijn Pl. 30 sluit Moretti de mogelijkheid niet uit dat de naakte jongeling een priester zou zijn. Volgens mij heeft die jongeling alleen maar de taak om de weg vrij te maken voor een ongehinderde gang naar het hiernamaals. De *Flachkeule* kon hierbij van pas komen (fig. 4 onder).

Een zo te zien wat lichtere en kortere uitvoering van de *Flachkeule* is te vinden in een relief op het grafmonument van L. Poblicius in Keulen (Kähler, 1970: Abb. 21 en 24). Dat monument werd rond 45 n.Chr. gebouwd (Andrikopoulou-Strack, 1986: 9-19). Afgebeeld in genoemd relief (fig. 5) is de bosgod Pan met een 'hockeystick' in zijn rechterhand en rustend op de schouder, en in zijn linkerhand de haas die hij met die 'hockeystick' heeft buitgemaakt. Kähler (1970) noemt het wapen een *pedum*. Dat is de term die volgens White (1973: 209) eigenlijk gebruikt dient te worden voor een herdersstaf. Hij (ibid: Pl. 14a) toont een Romeinse sarcofaag met de afbeelding van een groep herders met schapen en hond. Eén van de herders heeft een *pedum* in de hand (fig. 6). Zo te zien is een *pedum* in feite een *Flachkeule*, die eventueel ook kon dienen als korte herdersstaf, een multifunctioneel voorwerp dus. Een betere benaming zou het Griekse *λάγobάλοῦ* (lagobalon) zijn, vrij te vertalen als 'hazenstok' (vgl. Liddell & Scott, 1996: 1023). Dat is eenduidig de functie van het voorwerp dat Pan vast houdt op het monument van L. Poblicius. In een tweede relief op dit monument houdt Pan overigens een *syrinx* vast, d.i. een pansfluit (Kähler, 1970: Abb. 22 en 25). Een mozaïekvloer in een Romeinse villa bij Vallon in Zwitserland toont o.a. twee afbeeldingen van Amor met een *pedum* in de hand (Gardiol et al, 1990: fig 15; hier fig. 6). De vloer dateert uit de tweede eeuw n.Chr. Twee zilveren schalen uit de 4^e eeuwse schatvondsten van Mildenhall in Engeland tonen o.a. afbeeldingen van Pan met *pedum* en *syrinx* (Toynbee, 1962: Pl. 116-117). In Vallon en Mildenhall gaat het duidelijk om zelfverdedigingswapens.

Afbeeldingen van *Flachkeulen* uit de vroege Middeleeuwen zijn mij niet bekend, maar duiken wel weer op in de volle Middeleeuwen. Een prachtig voorbeeld van een *Flachkeule* is te vinden in de basiliek Sainte Marie-Madeleine in Vézelay in Frankrijk. Daar is op het kapiteel van de halfzuil tegen de vijfde pijler aan de zuidzijde van het Romaanse schip een afbeelding te zien van Samson op de rug van een leeuw die hij probeert te wurgen. Achter de leeuw staat een helper van Samson die een *Flachkeule* heft om in geval van nood de leeuw een flinke klap te verkopen. De voorstelling stamt uit het tweede kwart van de 12e eeuw, en maakt duidelijk dat een *Flachkeule* toen nog een bekend slagwapen was (fig. 7).

Zo'n algemeen gebruik is ook af te leiden uit een afbeelding in een psalter van de abdij van Fécamp in Normandië. Bij de maand November is een varkenshoeder afgebeeld die met een 'hockeystick' eikels uit een boom slaat. Die 'hockeystick' is ongetwijfeld een *Flachkeule* die hij nodig had om zich zelf en zijn varkens te kunnen beschermen. Het psalter werd vervaardigd rond 1180 (fig. 8).

Fig. 4. *Flach- of Schwertkeulen*, pre-Romeinse afbeeldingen.

Boven: Beni-Hassan (Egypte), tombe 2, ca. 1900 v.Chr. (naar Shedid, 1994).

Onder: Tarquinia (It.), Etruskische grafschildering, tweede helft 6^e eeuw v.Chr. (naar Moretti, 1974: Pl. 30).

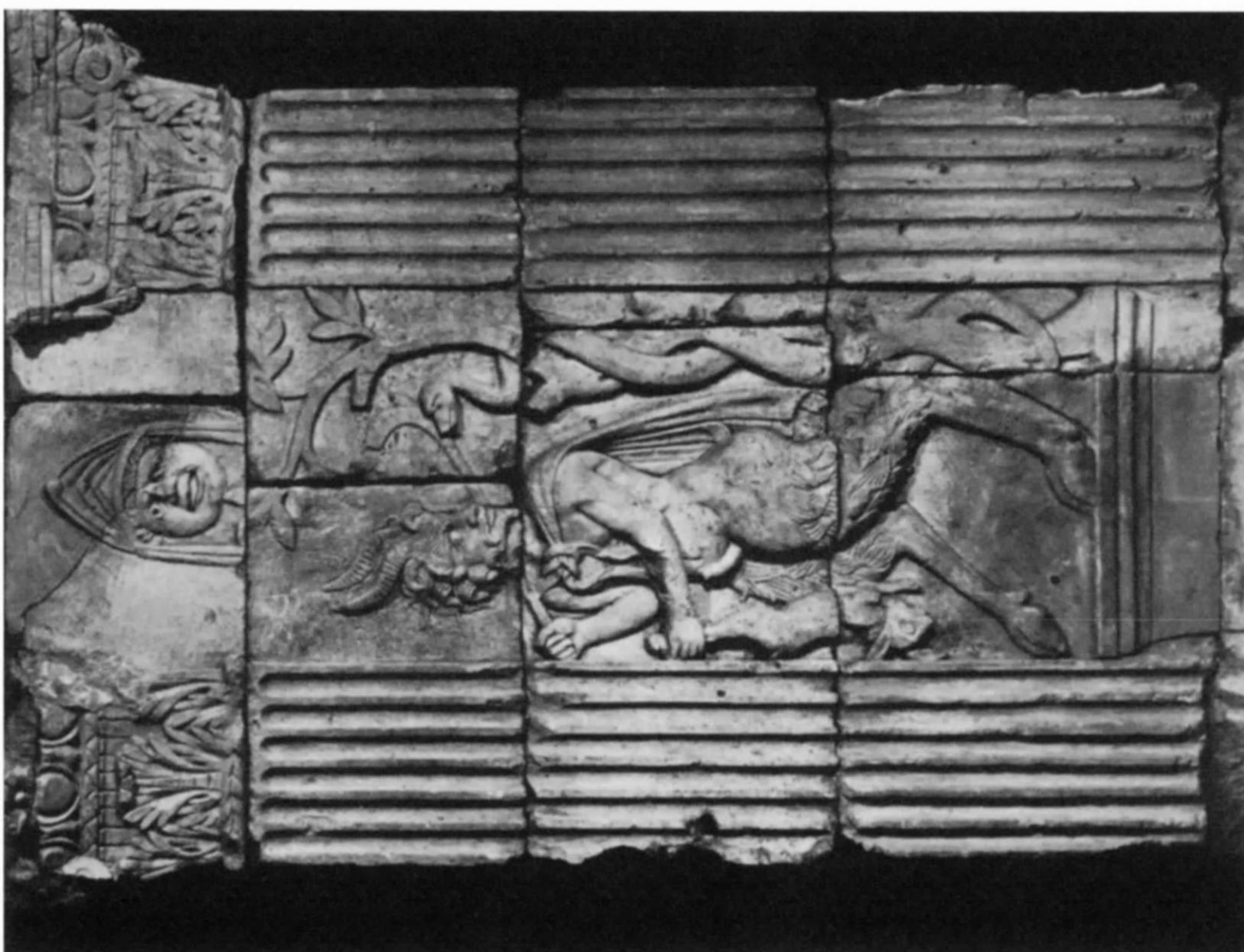

Fig. 5. *Lagobalon/pedum*, Romeinse afbeeldingen.

Links: relief van Pan met lagobalon/pedum en buitgemaakte haas op het grafmonument van L. Poblicius in Keulen, ca. 45 n.Chr. (Kähler, 1970: Abb. 21).

Rechts: uitvergroting van het slagwapen (*ibid.*: Abb. 24).

Fig. 6. *Pedum*, Romeinse afbeeldingen.

Boven: schaapherders met schapen en hond op een Romeinse sarcofaag, vindplaats en datering niet aangegeven (naar White, 1975: Plate 14a). De herder in het centrum houdt een *pedum* in zijn hand.

Onder: mozaïek met afbeelding van Amor, met een *pedum* in de linkerhand. Gevonden in de Romeinse villa van Vallon FR (Zwitserland). Tweede eeuw n.Chr. (naar Gardiol *et al.*, 1990: Fig. 15).

Fig. 7. *Flach- of Schwertkeulen*, hoog-Middeleeuws.

Links: vooraanzicht van het figuurkapiteel van een halfzuil tegen kruisvormige pijler in het schip van de basiliek van Sainte Marie-Madeleine in Vézelay (Yonne, Frankrijk). De afbeelding toont Samson die een leeuw wurgt.

Rechts: zijaanzicht van het zelfde kapiteel. Achter de leeuw staat een helper met een *Schwertkeule*, klaar om toe te slaan. Datering ca. 1140.

Fig. 8. *Flach- of Schwertkeulen*, hoog-Middeleeuws.

Zwijnenhoeder die zijn *Schwertkeule* gebruikt om eikels uit de boom te slaan voor zijn varkens. Afbeelding in een psalter van de abdij van Fécamp (Normandië, Frankrijk), ca. 1180 (KB, Den Haag, ms 76F13, f. 11v).

5 Afbeeldingen van balspelen met een 'hockeystick' vóór ca. 1550

In West-Europa zijn stokken met een gekromd of hoekig omgebogen uiteinde na ca. 1200 n.Chr. vooral bekend als instrument in balspelen. Gezien de grote gelijkenis kan rustig worden aangenomen dat het daarbij gaat om aangepaste, d.i. afgestompte, versies van *Flachkeulen*, voor vreedzame doeleinden. Laten we echter niet vergeten dat die versies, zoals golfclub, hockeystick, camán etc., ook nog steeds geduchte wapens kunnen zijn. Menigeen heeft zo'n voorwerp in huis om ongewenste gasten te kunnen afschrikken.

Vaak wordt van de oudste afbeelding van een spel met bal en gebogen stick verwezen naar een wandschildering in tombe 17 bij Beni Hassan (Egypte), van gouvvrst Cheti, die regeerde ten tijde van farao Sesostris I van de 12^e dynastie, in de tweede helft van de 20^e eeuw v. Chr. (Shedid, 1994: Abb. 25). In deze schildering zijn in de rechterkolom acht, en in de bovenaan links aansluitende en door een verticale lijn van de rest gescheiden kolom drie paneeltjes aanwezig met afbeeldingen van spelletjes en behendigheidsoefeningen door volwassenen (Decker, 1992: fig. 83; hier fig. 9). Het vierde paneel van boven in de rechterkolom toont twee mannen die met lange stokken met een kort, haaks uiteinde een rond voorwerp beroeren. Het is echter niet duidelijk of het hier om een bal of een hoepel gaat. Ballen waren op dat moment zeker bekend, maar het gaat daarbij om uit leren strippen genaaide exemplaren gevuld met stro, riet, haar of iets dergelijks. In de tombes van Beni Hassan zijn balspelletjes afgebeeld, maar uitsluitend uitgevoerd door vrouwen (Shedid, 1994: Abb. 134, 135; Decker, 1992: 113). Gezien de overige paneeltjes in tombe 17 zal het bij de afbeelding niet gaan om een sport met een massieve bal en proto-hockeysticks, maar waarschijnlijker om een behendigheidsoefening met lange stokken en een hoepeltje.

De vroegste zekere afbeelding van een sport met bal en gekromde sticks is bekend van een marmeren piëdestal van een standbeeld, dat secundair verwerkt werd in de in 478 v.Chr. gebouwde 'muur van Themistocles' in Athene. De afbeelding is vervaardigd in de late 6^e eeuw (fig. 10). Hoewel de afbeelding doet denken aan de bully van een hockeywedstrijd, gaat het hier vermoedelijk niet om een teamsport, maar om een tweekamp. De mannen links en rechts staan kennelijk te wachten tot zij aan de beurt zijn. Ze maken niet de indruk dat zij direct na de afslag in actie moeten komen. De stokken met gekromde uiteinden doen denken aan die van Pan in figuur 5 en van Amor in figuur 6. De beide andere reliefs op dit piëdestal hebben ook betrekking op sport (Harris, 1972: Pl. 11 en 46).

Onmiskenbare afbeeldingen van een balsport die met een gekromde stick werd beoefend zijn uit de Romeinse tijd niet bekend, zover ik weet. Wel zijn uit Engeland twee voorwerpen bekend die een persoon afbeelden die een korte gekromde stick in één hand, en een bal in de andere hand draagt. Het eerste voorwerp is de '*Kettering mould*', een vormpje van aardewerk voor de vervaardiging van reliefversiering op aardewerk. De persoon in kwestie heeft nog een tweede bal in de holte van de gebogen arm, terwijl een derde bal op kniehoogte in de lucht lijkt te hangen (Clarke, 1940). Het andere voorwerp is een zilveren plaatje gemonteerd op een bronzen diadeem, gevonden bij Hockwold-cum-Wilton (Toynbee, 1962: cat.nr. 128, Pl. 139-140).

Ook uit de vroege Middeleeuwen zijn geen afbeeldingen van een sport met bal en 'hockeystick' bekend. Dat verandert na ca. 1250. Dan worden in toenemend aantal mannen met stick en bal afgebeeld, vooral in de 16^e en 17e eeuw, maar ook al in de late 13e en 14e eeuw: zie figuren 11, 12 en 13. Wat de namen van de afgebeelde sporten zijn is niet aangegeven, en ook de geschreven bronnen blinken niet uit door helderheid. Ik kom hier later op terug. Uit de afbeeldingen blijkt wel dat in ieder geval tot ca. 1550 uit één stuk hout vervaardigde sticks zonder metaalbeslag nog in gebruik waren, die zonder meer herkenbaar zijn als derivaten van *Flachkeulen*.

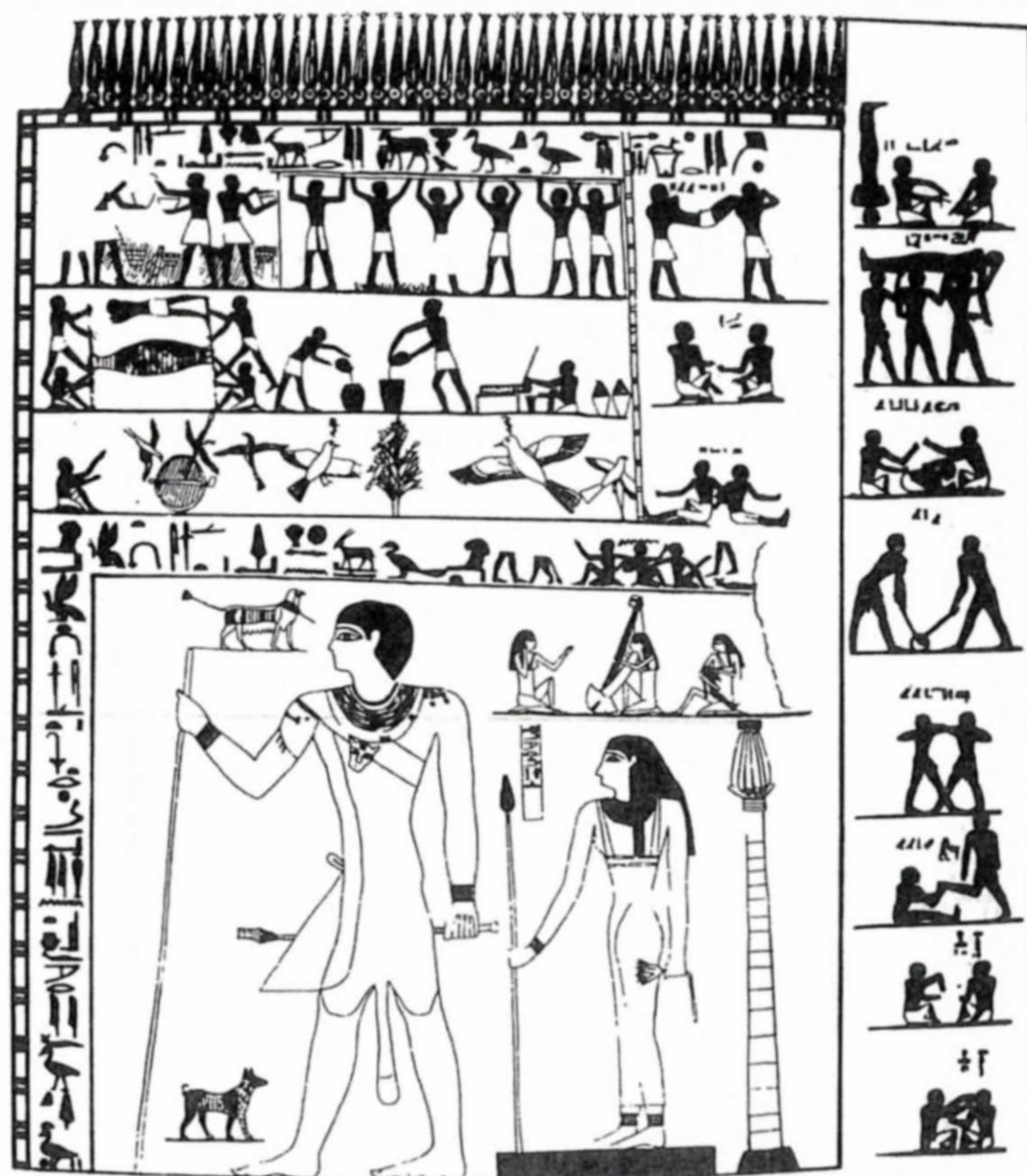

Fig. 9. Beni-Hassan (Egypte), wandschildering in tombe 17, late 20e eeuw v.Chr.

Links: overzicht van de beschildering van de zuidwand (naar Decker, 1992: Fig. 83).

Rechts: foto van één van de elf afbeeldingen van spelletjes, acrobaten en jongleurs. Helaas is door beschadigingen niet duidelijk of het hier om een balspel met aan het eind gebogen stokken gaat, of om jongleurs met stokken en hoepeltjes.

Fig. 10. *Gebogen sticks in sport, Griekenland, late 6e eeuw v.Chr.*

Relief op marmeren piëdestal voor een standbeeld, gevonden in Athene in de in 479 v.Chr. gebouwde muur van Themistocles. Waarschijnlijk vervaardigd in het laatste kwart van de 6^e eeuw v.Chr. Twee andere reliefs op dit piëdestal tonen eveneens sportende mannen (naar Harris, 1972: Plate 47).

Fig. 11. Gebogen sticks in Middeleeuwse sport in NW-Europa.

Boven: afbeelding in de laat 13e eeuwse kopie van het *Speculum doctrinale* van Vincent van Beauvais in de Openbare Bibliotheek van Brugge, ms 251. Onder: detail van een verzilverde schenkan met afbeeldingen in email, vervaardigd in Parijs rond 1330. Nationalmuseum Kopenhagen (naar Ó Maolfabhail, 1973: Pl. III).

Fig. 12. Gebogen sticks in Middeleeuwse sport in NW-Europa.

Boven: afbeelding uit *Le livre des propriétés des choses* van 1372 (de vertaling van het in 1247 voltooide boek van Barthélemy l'Anglais *Liber de proprietatibus rerum* door Jean Corbechon, op verzoek van de Franse koning Charles V). De afbeelding staat bij het onderwerp *Jeunesse*. Bibliothèque National, ms 22532, f. 84.

Onder: afbeelding uit een laat 14e eeuwse *calendarium*, vervaardigd voor John Batayle, koorheer van de prioritaatskerk van St. Bartholemew-the-Great in West Smithfield (thans Londen). British Museum, Royal Ms 10Eiv, f. 95 (naar Ó Maolfabhail, 1973: Pl. IV).

Fig. 13. Gebogen stick in Middeleeuwse en vroeg-moderne sport in NW-Europa.

Boven: glas-in-lood afbeelding in het grote oost-raam van de kathedraal van Gloucester, vervaardigd rond 1350. De afbeelding bevindt zich rechtsonder in dit raam, en is mogelijk een cryptische verwijzing naar de maker (naar Van Hengel, 1982). Onder: afbeelding in het zgn. 'Golf Book', een slechts deels bewaard gebleven getijdenboek (*book of hours*), vervaardigd door de Vlaming Simon Bening uit Brugge rond 1540 (?). De afbeelding is te vinden in het *calendarium* bij de maand November. British Library Add Ms 24098, f. 26v-27.

Het witte vlekje onder de speler met de rode jas is geen witleren balletje zoals Van Hengel (1982: 19) dacht, maar een kleine beschadiging (Bargmann, 2010: 23). Verder is te betwijfelen dat de stokken met ijzer beklede uiteinden hadden, zoals Van Hengel (*ibid.*) schreef.

6 Beschrijvingen van balspelen met een 'hockeystick' in de middeleeuwen en vroeg moderne tijd

Te oordelen naar de afbeeldingen en vermeldingen in geschreven bronnen zijn niet alleen in Nederland, België, Frankrijk en Engeland sporten bekend geweest die met een bal en een slag-hout met gebogen uiteinde werden gespeeld, maar ook in Ierland, Schotland en Wales. Interessant is dat in Engeland, Schotland, Wales en Ierland deze sporten in teamverband werden gespeeld, terwijl op het continent sprake was van individuele sportbeoefening: ieder zijn eigen bal en stick. Uit deze Middeleeuwse sporten zijn moderne sporten ontwikkeld. Te denken is daarbij aan hurling in Ierland, shinty in Schotland, hockey en bandy in Engeland, colf/kolf in Nederland. Daarnaast kunnen vermeld worden: bandy op ijs in Scandinavië en Rusland (afgeleid van bandy in Engeland, resp. bando in Wales), ijshockey en vooral ook aan golf. Laatstgenoemde sport ontwikkelde zich in Schotland, waar het Nederlands/Belgische colf in de vroege 15e eeuw werd geïntroduceerd. In NW-Frankrijk heeft een sport bestaan die *choule à la crosse* heette. Die werd nog hier en daar beoefend in de vroege 20e eeuw, maar stierf uit tijdens WO II, en is pas onlangs opnieuw geïntroduceerd, met nieuwe regels.

Een deel van genoemde sporten, zoals hurling, shinty en hockey stond op punt van uitsterven in de late 18e/vroege 19e eeuw, maar werd gered door het ontwikkelen van versies met duidelijke spelregels en gespeeld op een veld met vaste afmetingen en duidelijk herkenbare doelen. Dat maakte deze sporten een stuk aantrekkelijker, met name ook voor toeschouwers.

6.1 Hockey

Voor overzichten van de ontwikkeling kan ik verwijzen naar Howells (1971) en Miroy (1986).

In Middeleeuws Engeland werd een teamsport gespeeld, waarbij een bal en sticks met een gekromd uiteinde werden gebruikt. Ongetwijfeld waren er regionale varianten, maar wat het verschil tussen hockey en bandy was in die tijd is niet bekend. Overigens zijn beide namen afgeleid van de vorm van de stick. Hockey betekent zoiets als hoekig of gebogen, en bandy eveneens. De eerste keer dat de term 'hockey' opduikt is overigens pas in 1527 in Ierland, wanneer de bestuurders van de stad Galway, die in Engelse handen was, *horlinge of the litill balle with hockie sticks or staves* verbieden. Hockie wordt hier kennelijk gebruikt als een beschrijving van de vorm van de stick, niet als een verwijzing naar een sport.

In Engeland verdween hockey geleidelijk als sport. In 1853 schreef ene Lord Lythton (Miroy, 1986: 38): *'On the common were some young men playing hockey. That old fashioned game, now very uncommon in England, except at schools, was still preserved in the primitive vicinity of Rood by the young men and farmers'*. Inderdaad werd vanaf ca. 1750 hockey gespeeld in Eton, Westminster en Winchester op public schools, en op Royal Military College in Sandhurst. Later namen andere scholen hockey ook op het programma (Miroy, 1986: 50). Uiteraard werden toen al regels ingevoerd, al was het alleen maar om tegen elkaar te kunnen spelen.

Het moderne hockey werd echter niet aan één van deze scholen ontwikkeld, maar door de Teddington Cricket Club in 1871 (Howells, 1971). Belangrijke aspecten waren de introductie van de cricketbal, de invoering van de slagcirkel, en de rechtshandige stick met vlakke slagkant en gebogen achterkant. Interessant in het kader van dit artikel is echter de ontwikkeling van de hockeystick. De hockeystick die tussen 1871 en ca. 1940 werd gebruikt was vervaardigd uit essenhout dat met gebruik van stoom werd gebogen. Aangezien essenhout niet geschikt is om sterk gebogen te worden leken die vroegste hockeysticks dus noodgedwongen sterk op de prehistorische *Flach-* of *Schwertkeulen* (al werden die niet gebogen) en op de in de 19^e eeuw gebruikelijke sticks bij bandy, shinty en hurling. De hockeystick met een kortere en rondere haak is pas na de Olympische Spelen van 1936 ontwikkeld. Omdat import van Engelse hockeysticks gedurende WO II niet mogelijk was in India werden daar in die periode sticks uit lokaal moerbeihout vervaardigd. Dat hout kon veel verder gebogen worden dan essenhout. Op de Olympische Spelen van 1948 verscheen het Indiase team met deze nieuwe sticks, en maakte daarmee zoveel indruk dat de

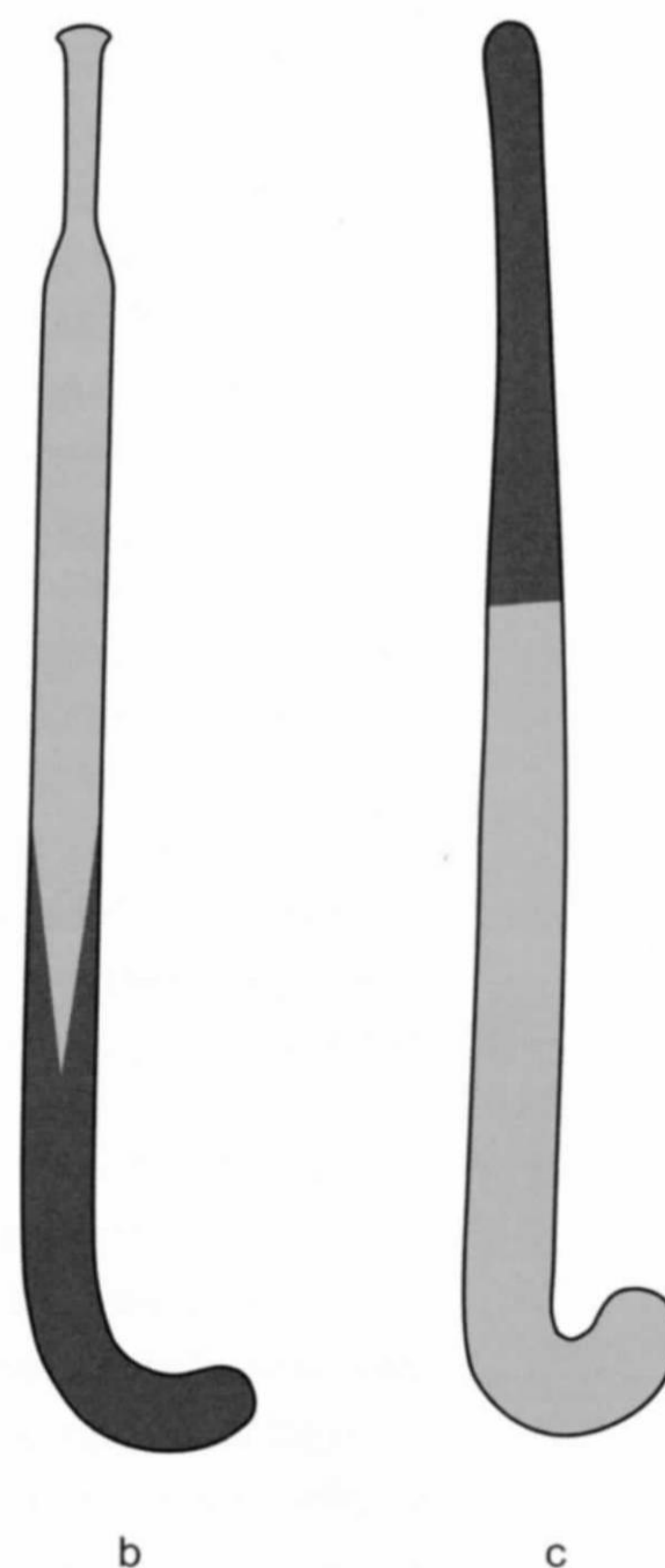

Fig. 14. Ontwikkeling van de hockeystick.

Foto (a) gemaakt rond 1900, met het type Engelse hockeystick dat tot de Olympische spelen van 1948 in gebruik was (naar Miroy, 1986: 196). Daarnaast afbeeldingen van de in 1948 geïntroduceerde Indiase hockeystick (b) en de huidige vorm daarvan (c). Niet op schaal.

Indiase stick kort daarna algemeen gebruikt werd. Overigens is de ontwikkeling in de laatste jaren nog verder gegaan. De huidige hockeysticks hebben een U-vormige haak (fig. 14).

6.2 Hurling en shinty

Voor overzichten kan ik verwijzen naar Ó Maolfabhail (1973), King (1996) en O'Sullivan (1998).

Hurling en shinty zijn de Ierse, resp. Schotse ontwikkelingen van een spel met een bal en gebogen stick dat in de Middeleeuwen in beide landen al bekend was. Dat oorspronkelijke spel zal camanacht hebben geheten. In Schotland wordt de moderne versie in Schots Gaelic camanachd genoemd. De naam shinty is vermoedelijk Engels. Camanachd is afgeleid van camán, de gebogen stick. Die naam betekent 'gebogen ding'.

In Ierse bronnen is de naam 'camanacht' niet bekend, hoewel deze te verwachten zou zijn voor het vooral in het noorden van Ierland gespeelde 'winter hurling', dat sterk leek op het Schotse shinty. Wel werd in het huidige Noord-Ierland de verengelse vorm *common(s)* gebruikt. Ó Maolfabhail (1973: viii) heeft de naam 'camanacht' geïntroduceerd voor winter hurling in het noorden van Ierland. De t in plaats van een d aan het eind is in lijn met de spellingsregels voor Gaelic in Ierland.

Naast winter hurling dat vooral in het noorden van Ierland en in West-Cork werd gespeeld, werd in het zuidoosten en oosten van Ierland het zgn. Leinster summer hurling beoefend. De verschillen zaten onder andere in de vorm van de stick, en grootte en materiaal van de bal. Winter hurling werd gespeeld met een stick die over de volle lengte relatief smal was. Het slagvlak was dus nauwelijks verbreed. De bal was klein en hard, en zeker in vroegere tijden van hout. Zomer hurling gebruikte een stick met een sterk verbreed slagvlak, en grotere en wat zachtere ballen, vervaardigd van koeienhaar, met een omhulsel van leer, of van een net van gevlochten staartharen van een paard (O' Sullivan, 1998: 32; Doyle, 2017).

Toen in 1884 de Gaelic Athletic Association (GAA) werd opgericht, en o.a. regels voor hurling als veldsport werden opgesteld, werd vooral gekeken naar het zomer hurling als inspiratiebron. Dat was voor een groot deel een politieke beslissing. Winter hurling was te sterk geassocieerd met het sterk Engels gezinde Noord-Ierland.

Ook bij het huidige hurling is een duidelijke ontwikkeling van de camán zichtbaar sinds 1884. De oudste exemplaren doen sterk denken aan *Flachkeulen*. In de loop van de 20^e eeuw is het uiteinde van de camán relatief korter en breder geworden. Dat is net als bij hockey een aanpassing aan de eisen van het spel, met beter getrainde spelers etc. (fig. 15).

Camanachd of shinty werd eveneens pas in de late 19^e eeuw gereguleerd als veldsport. De huidige Camanachd Association werd in 1893 opgericht, nadat al eerdere regionale associaties waren ontstaan. De camán bij shinty is lang, ruim 1 m en wordt zeer geleidelijk iets breder in de richting van het omgebogen uiteinde. Dat uiteinde is driehoekig op doorsnede (fig. 15).

De naam hurling werd voor het eerst gebruikt in de statuten van Kilkenny van 1366, die geschreven zijn in het Frans. Deze statuten hadden tot doel te voorkomen dat Engelse kolonisten de Ierse taal en Ierse gewoontes zouden overnemen. Gelijktijdig werd ook geprobeerd ze te weerhouden van bezigheden die ten koste zouden gaan van nuttige sporten als speerwerpen en boogschieten. Verboden werden o.a. *les jues que homes appelle horlinges oue graunds bastons a pillot sur la terre*, d.i. de spelen die mannen *horlinges* noemen, met grote sticks van een bal op de grond. Mogelijk is dit voorschrift simpelweg een herhaling van verboden in Engeland uit 1363 en 1365 waarin (in het Latijn van die wetgeving) *pilam bacularem aut cambucam* werd verboden, d.i. een balspel dat werd gespeeld met een stick lijkend op een herdersstaf, dan wel bisschopsstaf. Daarbij zal het om 'hockey' of 'bandy' zijn gegaan. Kennelijk werd hurling niet gezien als een Ierse gewoonte maar als een onnutte bezigheid van Engelse kolonisten. De naam hurling is trouwens ook Engels. In Ierse museumcollecties worden 14 hurlingballen van koeienhaar in een gevlochten omhulsel van paardestaathaar bewaard. Daarvan zijn 13 inmiddels ¹⁴C gedateerd, tussen 1190 en 1670 n. Chr. (Doyle, 2017). Dat spreekt een Engelse introductie niet tegen!

De oudste vermelding van shinty in Schotland is pas van 1589 in de *Kirk session records* van Glasgow (Collins *et al.*, 2005: 243). Met het ontbreken van vermeldingen van hurling en shinty in oudere bronnen kan alleen teruggегреpen worden op oudere vermeldingen van de camán, en/of op afbeeldingen daarvan. Het is zeer waarschijnlijk dat een spel met bal en gekromde stick al in de 8^e eeuw bekend was, op het moment dat de oudste Ierse wetsteksten op schrift gesteld werden, en Ierse monniken het heldendicht *Táin Bó Cuailnge* produceerden (Mallory (ed.), 1992). Maar de bewaard gebleven teksten waarin melding wordt gemaakt van de camán zijn latere, en mogelijk bijgewerkte en aangevulde, versies uit de 12^e eeuw of later. Afbeeldingen van camán en bal komen voor op 10^e (?) eeuwse *high crosses* in Kells, Co. Meath en Monasterboice, Co. Louth (Ó Maolfabhail, 1973: Pl. VIII A en B). In beide gevallen gaat het om een afbeelding van David die een leeuw doodt. Naast een paar schapen worden ook een gekromde stick en een bal afgebeeld, die kennelijk de in middeleeuws Ierland niet bekende slinger met bijbehorende steen vervangen.

Verder van belang is een 15^e eeuwse grafsteen uit Clonca, Inishowen, Co. Donegal. De overledene was een Schotse huursoldaat die uit Iona afkomstig was. Op de steen zijn niet alleen zijn typisch Schotse zwaard afgebeeld, maar ook een camán en bal. De camán doet sterk denken aan het huidige type dat bij shinty wordt gebruikt (fig. 15).

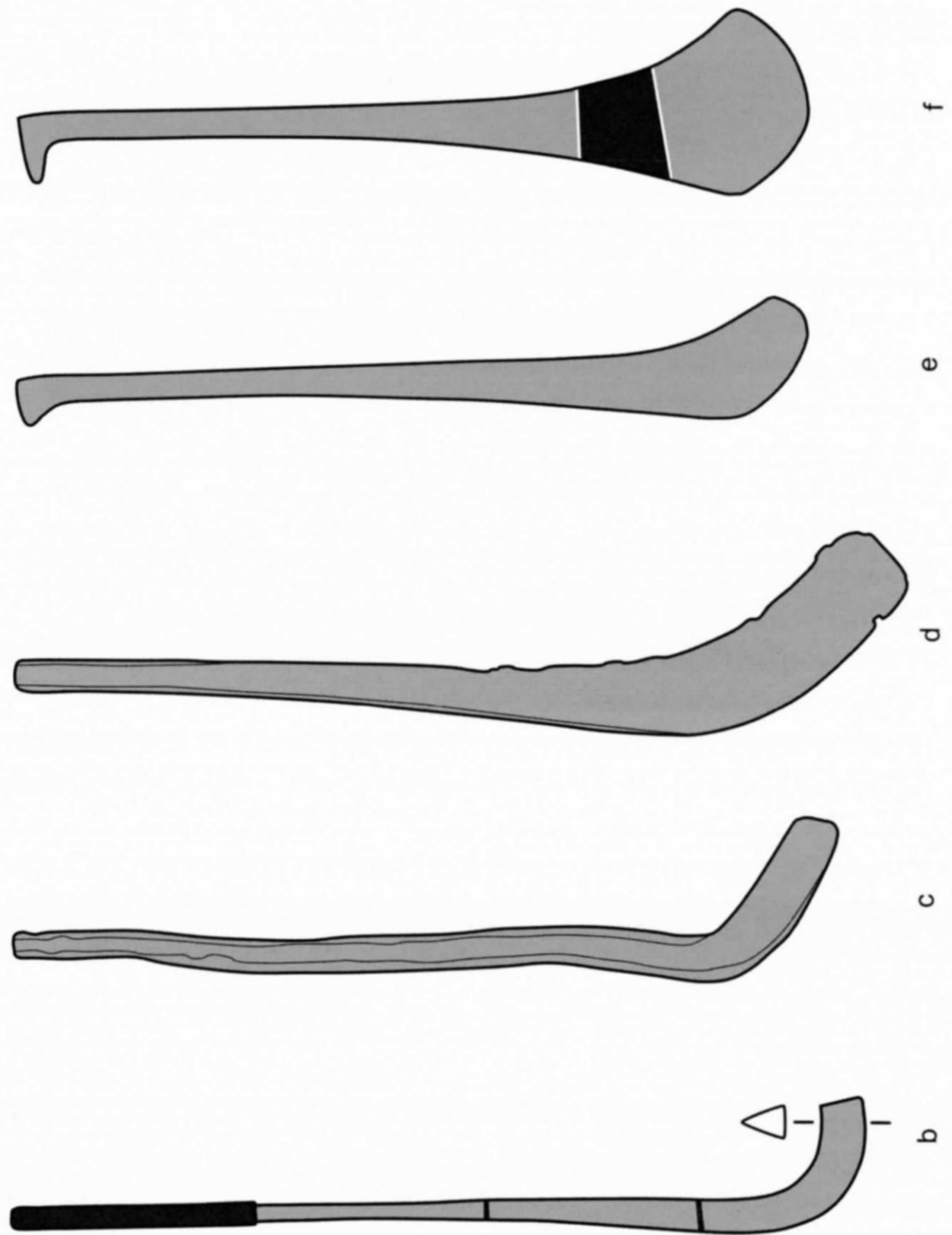

Fig. 15. Ontwikkeling van de camán bij shinty en hurling

Foto (a) van de 15^e eeuwse grafsteen van Clonca, Co. Donegal met de afbeelding van een zwaard, een camán en een bal. De camán is van het type dat ook nu nog voor camanachd/shinty wordt gebruikt. Daarnaast tekeningen van een moderne camán voor shinty (b), voor winter hurling in het noorden van Ierland uit ca. 1850 (c), voor GAA-hurling uit ca. 1900 (d) en voor GAA-hurling halverwege de 20^e eeuw (e) en voor GAA-hurling thans (f). Niet op schaal.

6.3 Colf, kolf & golf

Voor uitvoeriger verhandelingen verwijs ik naar Van Hengel (1982) en Bargmann (2010).

Van Hengel heeft de gewoonte geïntroduceerd om 'colf' te gebruiken voor de buitensport over langere afstanden, zowel te land als op ijs, en 'kolf' voor de binnensport op een korte baan waarin elementen van 'colf' en van malie zijn gecombineerd. 'Colf' verdween in verrassend korte tijd, rond 1700. Op hetzelfde moment werd 'kolf' geïntroduceerd, maar het is nooit zo populair geworden als 'colf' in de 16^e en 17^e eeuw was.

De oudste vermelding van 'colf' is te vinden bij Jacob van Maerlant in 'Merlijns boec' van 1261 (Van Noten, 1880). Dat is een vrije vertaling van 'Le livre de Merlin' van Robert de Moron. Ergens in dit boek beschreef De Moron spel van kinderen met een stick en een bal: *d'enfanz qui jouent à la çoule, resp. si hauce la croce*. Dat werd door Van Maerlant vertaald als *kinder ... sloegen dat eynen bal en gaff ... enen slach ... met ener colven* (Bargmann, 2010: 10). In de Franse tekst zijn de naamgeven-de elementen van *choule à la crosse* duidelijk herkenbaar. De vertaling maakt duidelijk dat het slagwerktuig in het Nederlands 'colf' werd genoemd. De sport werd dus naar het slaginstrument genoemd, zoals dat ook bij bandy, hockey en camanacht het geval was.

Colf werd aanvankelijk ook in de bebouwde kom van steden en dorpen gespeeld. Maar met de toenemende populariteit van het spel groeide ook de overlast en de hoeveelheid schade. In de loop van de 14^e en 15^e eeuw werden door de bestuurders dan ook bepalingen uitgevaardigd die colf binnen de muren van de stad verboden. De oudst bekende bepaling stamt uit 1360, en is uitgevaardigd door de stad Brussel: *Wie met colven tsolt, es om twintich scellinge oft op hare overste cleet*. Sollen betekent in moderne Nederlands naast 'plagen', ook 'heen en weer gooien', en dat is kennelijk in het verbod van 1360 de betekenis van *met colven tsolt*: de bal heen en weer slaan met een stick.

In 1401 wordt in art. 204 van het Keurboek van Dordrecht balspel binnen de muren verboden: *noch sollen, noch cloten mitter colve*. Interessant is dat in 1429 in een keur van de stad Zierikzee werd bepaald *dat nyemanden ... den bal en sla up de straten met colven, die voren verlood of verijsert zijn*. Dus al vroeg in de 15^e eeuw werd het uiteinde van de stok beschermd en verzaamd met een bekleding van lood of ijzer. Deze ontwikkeling leidde uiteindelijk tot de golfstokken met een duidelijke knik bij het uiteinde en met loden schoenen in de 16^e en 17^e eeuw. Deze loden schoenen werden om de houten voet gegoten en waren driehoekig op doorsnede, waarbij een van de opstaande vlakken gebold kon zijn. Goede voorbeelden zijn gevonden in het scheepswrak van Biddinghuizen (Bargmann, 2010: 70 en 71). Maar ook de afbeeldingen zijn duidelijk (fig. 16).

Het 'colf' van de 16^e/17^e eeuw in de Lage Landen kende geen centrale organisatie die spelregels dicteerde en richtlijnen uitgaf voor de vorm en het gewicht van de colfstok en van de bal. Vanwege de grote belangstelling voor dit spel zullen er echter algemeen bekende simpele spelregels zijn geweest, en zullen de vele makers van colfstokken en ballen min of meer gelijke producten hebben vervaardigd, zeker als dat gildeverband geschiedde.

Colf werd vroeg in de 15^e eeuw in Schotland geïntroduceerd, met name in steden langs de oostkust. Het spelen van colf werd daar al spoedig beschouwd als een nutteloze activiteit, die beter verboden kon worden ten gunste van sporten als boogschieten. In een Act of Parliament van 6 maart 1457 verbiedt koning James II van Schotland voetbal en golf (Bargmann, 2010: 15): *And at ye futebawe and ye golf be utterly cryt done and not usyt*. James III herhaalde dit verbod in 1471 en James IV in 1491. Vroeger in de 15^e eeuw had James I in 1424 al een verbod op voetbal uitgevaardigd. Golf (= colf) was kennelijk toen nog geen bedreiging voor de militaire slagkracht. Tegen het einde van de 15^e eeuw nam het belang van goede boogschutters af, met de introductie van betere vuurwapens. Verbodsbepalingen voor voetbal en golf hadden toen dus geen zin meer. Bekend is dat James IV zelf golf speelde in 1502 (Bargmann, 2010: 118). Golf bleef verder populair bij het Schotse koningshuis. De oudst bekende golfstokken zijn de acht exemplaren die in 1915 aan de Troon Golf Club werden geschonken, en die blijkens hun ingebrande merken eigendom zijn geweest van James VI van Schotland en zijn zoon Charles, beter bekend als koning James I van Engeland en zijn opvolger Charles I. De golfstokken zullen rond 1600 vervaardigd zijn. Zes zijn

Fig. 16. De colf in de 17^e eeuw.

Links: gravure van Romeijn de Hooghe, ca. 1700, van colf op ijs. De stok heeft een loden schoen met driehoekige doorsnede (Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. A 8711*). Rechts: gravure van Jan Luijken, ca. 1675, van colf op land (naar Van Hengel, 1982).

volledig van hout, twee hebben ijzeren uiteinden (Bargmann, 2010: 119). De zes houten stokken worden gevormd door drie paren van een 'play club' en een 'spoon'.

In de loop van de 18^e eeuw werden in Schotland golfclubs gesticht, waaronder The Royal and Ancient Golf Club of St. Andrews in 1754. Deze club is weliswaar niet de oudste, maar wordt wel erkend als de club waar het 'moderne golf' werd ontwikkeld.

7 Conclusie

Al rond 4200 v.Chr. werd in het noordwesten van Zwitserland de *Flachkeule* ontwikkeld: een jachtwapen, en in noodgevallen ook een oorlogswapen. De 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht behoort ook tot de *Flachkeulen*. Te oordelen naar afbeeldingen werd dit wapen in vrijwel onveranderde vorm tot in de 12 eeuw n.Chr. gebruikt. Het zou me niet verbazen als nog jongere gegevens opduiken bij verder onderzoek. Al in de 6e eeuw v.Chr. werden aan de *Flachkeulen* verwante stokken met omgebogen uiteinde gebruikt in sporten met bal en stick. In de loop van de Middeleeuwen ontwikkelden zich in NW-Europa sporten als hurling, hockey, shinty, colf en choules à la crosse. In Engeland, Schotland, Wales en Ierland ging het daarbij om teamsporten. Op het Continent viel de nadruk duidelijk op individuele prestaties. Zelfs als er met meerdere personen werd gespeeld had iedere deelnemer zijn eigen bal en stick.

In de loop van de 17e, 18e en 19e eeuw werden deze verschillende sporten gereguleerd. Opvallend is dat bij hurling in Ierland, en hockey in Engeland de stick tot in de 20^e eeuw opvallende gelijkenis bleef houden met de Middeleeuwse voorbeelden.

8 Literatuur

- ANDRIKOPOULOU-STRACK, J.-N., 1986. *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n.Chr. im Reingebiet*. Köln, Rheinland Verlag/Bonn, Habelt.
- BAKKER, J.A. & W.A.B. VAN DER SANDEN, 1995. Trechterbekeraardewerk uit natte context: de situatie in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 132-148.
- BARGMANN, R.K., 2010. *Serendipity of early golf*. Zandvoort, Kennemer Golfclub & Country Club/R.K. Bargmann.
- BIETAK, M., 1993/94. Der Übergang von der Frühen zur Mittleren Bronzezeitkultur im Vorderen Orient anhand von Wandbildern in Gräbern des ägyptischen Mittleren Reiches. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 123/124, 391-399.
- BÜHLMANN, J., 1983. Von Riesen, rätselhaften Gräbern und Münzschatzen. *Helvetica Archaeologica* 55/56, 85-145.
- CASPARIE, W.A., 1972. *Bog development in southeastern Drenthe (the Netherlands)*. 's Gravenhage, Junk (proefschrift Groningen).
- CASPARIE, W.A., 1980. Veenvorming. In: W.A. Casparie et al., (eds). *Het veen, natuurlijk en menselijk moeras*. Assen, Provinciaal Museum van Drenthe, 5-32.
- CASPARIE, W.A., 1982. The neolithic wooden trackway XXI (Bou) in the raised bog at Nieuw-Dordrecht (the Netherlands). *Palaeohistoria* 24, 115-164.
- CASPARIE, W.A., 1987. Bog trackways in the Netherlands. *Palaeohistoria* 29, 35-65.
- CASPARIE, W.A., B. VAN GEEL, A.E.M. HANREATS, E. JANSMA & I.L.M. STUYTS, 2004. De veenweg van Nieuw-Dordrecht – onvoltooid en niet gebruikt. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121, 114-141.
- CLARKE, C.F.C., 1940. A sporting or mythological relief-mould from Roman Britain. *Antiquaries Journal* 20, 497-499.
- COLLINS, T., J. MARTIN & W. VANPLEW (eds), 2005. *Encyclopedia of traditional British rural sports*. London/New York, Routledge.
- DECKER, W., 1992. *Sports and games of ancient Egypt* (translated by A. Guttmann). New Haven & London, Yale University Press.

- DOYLE, C., 2017. Hair of the bog. *Archaeology Ireland* 31 (3), 20-23.
- GARDIOL, J.-B., S. REBETEZ & F. SABY, 1990. La villa gallo-romaine de Vallon FR. Une seconde mosaïque figurée et un laraire. *Archäologie der Schweiz* 13, 169-184.
- GLOB, P.V., 1952. *Danske Oldsager, II: Yngre Stenalder*. København, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Vorlag.
- HAFNER, A. & P.J. SUTER, 2005. Raum/Zeit-Ordnung und neue Denkmodelle. *Archäologie im Kanton Bern* 6, 431-498.
- HARRIS, H.A., 1972. *Sport in Greece and Rome*. London, Thames and Hudson.
- HENGEL, S.J.H. VAN, 1982. Colf, kolf en golf. In: *Colf. Kolf. Golf. Van middeleeuws volksspel tot moderne sport* (catalogus bij gelijknamige tentoonstelling in Bergen op Zoom, Gent, Antwerpen en Amersfoort, 1982). Zutphen, Uitgeverij Terra, 11-50 (inclusief bronnen, literatuur en samenvattingen in Engels, Duits en Frans).
- HOWELLS, M.K., 1971. *A centenary of modern hockey, 1871-1971*. Oxhey, M.K. Howells.
- JANSMA, E. & W.A. CASPARIE, 1993. Een neolithische landnam ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). *Paleo-Aktueel* 4, 33-36.
- KÄHLER, H., 1970. Das Grabmal des L. Poblicius in Köln. *Antike Welt* 1(4), 14-29.
- KING, S.J., 1996. *A history of hurling*. Dublin, Gill & Macmillan.
- LANTING, J.N. & J. VAN DER PLICHT, 1999/2000. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, III: Neolithicum. *Palaeohistoria* 41/42, 1-110.
- LIDDELL, H.G. & R. SCOTT, 1996. *Greek-English Lexicon*. Oxford, Clarendon Press.
- MALLORY, J.P. (ed.), 1992. *Aspects of the Táin*. Belfast, December Publications.
- MIROY, N., 1986. *The history of hockey*. Laleham-on-Thames, Lifeline.
- MORETTI, M., 1974. *Etruskische Malerei in Tarquinia*. Köln, Verlag DuMont Schauberg.
- MÜLLER-BECK, H., 1975. *Seeberg, Burgäschisee-Süd, Teil 5: Holzgeräte und Holzbearbeitung*. Bern, Stämpfli & Cie.
- MÜLLER-BECK, H., 1991. Die Holzartefakte. In: H.T. Waterbolk & W. van Zeist (eds), *Niederwil, eine Siedlung der Pfynner Kultur*. Band IV: *Holzartefakte und Textilien*. Bern/Stuttgart, Haupt, 13-233.
- Ó MAOLFABHAIL, A., 1973. *Camán. Two thousand years of hurling in Ireland*. Dundalk, Dundalgan Press.
- O' SULLIVAN, A., 1998. Warriors, legends & heroes – the archaeology of hurling. *Archaeology Ireland* 12, 32-34.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2002. Veenwegen in Drenthe: enkele nieuwe dateringen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 101-112.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2004. Veenwegen in Drenthe: stof voor discussie. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121, 142-160.
- SCHWEINGRUBER, F.H., 1991. Technologische und holzbiologische beobachtungen an den bearbeiteten Hölzern. In: H.T. Waterbolk & W. van Zeist (eds), *Niederwil, eine Siedlung der Pfynner Kultur*. Band IV: *Holzartefakte und Textilien*. Bern/Stuttgart, Haupt, 235-248.
- SHEDID, ABDEL GHAFAR, 1994. *Die Felsgräber von Beni Hassan in Mittelägypten*. Mainz, Von Zabern.
- THEUNISSEN, E.M., D.J. HUISMAN, A. SMIT & F. VAN DER HEIJDEN, 2006. *Kijkoperatie in het veen. Kwaliteitsbepalend onderzoek naar de neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (gemeente Emmen)* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 130). Amersfoort, ROB.
- TOYNBEE, J.M.C., 1962. *Art in Roman Britain*. London, Phaidon Press.
- VEDEL, H. & J. LANGE, 1967. *Bomen en struiken in bos en veld*. Amsterdam, Moussault.
- VLOTEN, J. VAN, 1880. *Jacob van Maerlants Merlijn naar het enig bekende Steinforter handschrift*. Leiden, Brill.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1964a. *Prehistoric disc wheels in the Netherlands*. Dissertatie Groningen.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1964b. Neolithic disc wheels in the Netherlands. *Palaeohistoria* 10, 103-146.

- WHITE, K.D., 1973. *Farm equipment of the Roman world*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WINIGER, J., 1981. Spielzeug aus Seeufersiedlungen. *Helvetica Archaeologica* 45-48, 209-217.
- WYSS, R., 1988. Die Bedeutung des Wauwilermooses für die Jungsteinzeitforschung. *Archäologie der Schweiz* 11, 40-52.
- WYSS, R., 1994. *Steinzeitliche Bauern auf der Suche nach neuen Lebensformen. Egolzwil 3 und die Egolzwiler Kultur*. Band I: *Die Funde*. Zürich, Schweizerisches Landemuseum.
- ZEIST, W. VAN, 1955a. *Pollen analytical investigations in the northern Netherlands; with special reference to archaeology*. Dissertatie Utrecht.
- ZEIST, W. VAN, 1955b. Some radio-carbon dates from the raised bog near Emmen (Netherlands). *Palaeohistoria* 4, 113-118.
- ZEIST, W. VAN, 1956. De veenbrug van Nieuw-Dordrecht. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 74, 314-318.
- ZEIST, W. VAN, 1957. Twee neolithische veenvondsten te Nieuw-Dordrecht. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75, Van Rendierjager tot Ontginer, 12-15.

Bijlage

De veenweg van Nieuw-Dordrecht (XXI Bou)

1 Inleiding

Dit artikel betreffende de 'hockeystick' van Nieuw-Dordrecht is de aangewezen plaats om wat nader in te gaan op de verschillende publicaties van Casparie (1972; 1980; 1982) over de veenontwikkeling in het gebied ten oosten van Emmen en Nieuw-Dordrecht. Daarbij zijn vooral zijn mededelingen over het relief van de Pleistocene ondergrond in dat gebied van belang. Hij ging aanvankelijk uit van een O-W gerichte zandrug met een overlaat die een belangrijke invloed had op de veenontwikkeling ten noorden van die rug, die rond 4000-4500 BP onder het veen verdween. Later werd deze rug gereduceerd tot een zandhoogte die bovendien al rond 5320±35 BP met veen overgroeid raakte.

In zijn dissertatie heeft Casparie de veenweg maar kort aangestipt. Over de bestemming heeft hij zich niet uitgelaten. Vermoedelijk diende de weg in zijn ogen alleen maar om de overlaat in de O-W rug te passeren, waarna men over de rug verder kon reizen. Pas toen bleek dat die rug al rond 5300 BP onder het veen was verdwenen, kwam hij met het idee van een onvoltooide weg naar voren. Daarbij speelde natuurlijk ook een rol, dat deze veenweg oostelijk van de Runde niet gezien is bij de ontvening.

Casparie (1972: 21-23) heeft er voor gekozen de laagte ten oosten van de Hondsrug, een grotendeels opgevuld oerstroomdal, aan te duiden als de Hunze-laagte, en de smalle 'geul' direct langs de Hondsrug als het Hunze-dal. In mijn ogen is dat een ongelukkige naamgeving. In historische tijd ontstond de Hunze ter hoogte van Valthe en Exloo, met een bovenloopje dat het Kamperveen bij Valthe ontwaterde. Zuidelijk daarvan stroomde het Valtherdiep (de bovenloop van de Mussel A) dat in de buurt van Weerdinge ontstond. Als het veengebied oostelijk van Emmen ergens op afwaterde, dat was dat op het Valtherdiep, wat betreft de Hondsrug-zijde, en de Runde wat betreft de venen verder oostelijk. Uiteraard is het mogelijk dat in de periode voor de hoogveenvorming anders was, maar vanzelfsprekend is dat allerminst.

In de volgende samenvattingen heb ik Casparie's BC-dateringen vervangen door BP-dateringen. Casparie heeft tot het laatst toe ¹⁴C-dateringen (BP) door aftrek van 1950 jaren omgerekend tot BC/AD-dateringen. Dat was onjuist en verwarrend en moet zeker niet meer gebruikt worden, nu ook dendro-dateringen en door *wiggle-match* verkregen nauwkeurige ijkingen van series ¹⁴C-dateringen beschikbaar zijn.

2 Ondergrond en veengroei

2.1 Casparie (1972)

Voor de veenontwikkeling kan worden verwezen naar de dissertatie van Casparie (1972). Een belangrijke rol in zijn betoog speelt een O-W gerichte dekzandrug, oostelijk van Nieuw-Dord-

recht. Een hoogtekaart (*ibid.*: fig. 4) toont het relief van de Pleistocene ondergrond in het gebied oostelijk van de Hondsrug tussen Emmerschans in het noorden en Nieuw-Dordrecht in het zuiden. De kaart beslaat het gebied tot even ten oosten van Barger-Compascuum en eindigt ruim 1 km voor de Nederlands-Duitse grens. Aangegeven zijn hoogtelijnen om de meter van 11 tot 16 m + NAP, en op de oostflank van de Hondsrug ook de 20 m + hoogtelijn (fig. 17, boven). Zeer opvallend is de O-W gerichte licht kronkelende rug met hoogtes boven 15 m, en plaatselijk zelfs 16 + NAP. Ca. 2 km ONO van het centrum van Nieuw-Dordrecht is deze rug onderbroken over een lengte van ca. 150 m. In de onderbreking ligt de Pleistocene ondergrond bij ca. 14,3 m + (*ibid.*: 74). Volgens de kaart zijn ook zuidelijk van de rug hoogtes boven 15 m + NAP aanwezig. Verder lijkt de rug zich sterk te verbreden naar het noorden en het zuiden ten oosten van Barger-Compascuum.

De kaart is volgens Casparie (*ibid.*: 18) gebaseerd op waarnemingen van anderen in het BAI-archief en op veenkaarten. Hij verduidelijkt (*ibid.*: 52) en dat het bij de eigen waarnemingen gaat om de door hem gedocumenteerde en bestudeerde veenprofielen die de basis van zijn proefschrift vormen. Bij de andere waarnemingen gaat het om het door Van Zeist bestudeerde en gepubliceerde veenprofiel Emmererfscheidenveen, en het elders in dat veengebied gestoken ¹⁴C-profiel (Van Zeist, 1955 a en b).

Dat roept al direct vragen op. De grote veenprofielen van Casparie en de beide veenprofielen van Van Zeist liggen namelijk in het noordelijke deel van Casparie's onderzoeksgebied, tussen Emmerschans aan de noordkant en Bageroosterveld aan de zuidkant (Casparie, 1972: Fig. 2; hier fig. 17 onder). Het zeer gedetailleerd aangegeven systeem van dekzandruggen en -hoogtes oostelijk van Nieuw-Dordrecht valt buiten het gebied met de eigen waarnemingen. De betreffende gegevens zijn dus kennelijk ontleend aan veenkaarten. Casparie heeft geen discussie over de betrouwbaarheid van dergelijke kaarten opgenomen. Maar uit latere publicaties van Casparie kan worden afgeleid dat die betrouwbaarheid niet al te hoog moeten worden ingeschat.

In het proefschrift speelt genoemde O-W gerichte zandrug met zijn relatief smalle onderbreking een belangrijke rol. Water uit het gebied ten zuiden van de rug kon volgens Casparie (1972: 55 en Fig. 6) alleen afvloeien via de laagte in de rug, aangeduid als overlaat (*spillway*). Dat was van grote invloed op de veengroei ten noorden van de rug tijdens het Atlanticum (ca. 7250-5050 BP). Tijdens perioden met voldoende afvoer werd ten noorden van de overlaat moerasveen, vooral elzenbroekveen, gevormd dankzij het ijzerarme water dat via de overlaat toestroomde. In de luwte van de rug ontwikkelde zich *Hypnaceae*-veen, dankzij ijzerhoudend kwelwater. Als bron van dit water noemt Casparie een meer in het lage gebied tussen Sleen en Emmen, dat rond 5050 BP door zijn zuidelijke oever zou zijn gebroken, en leeggelopen via erosiegeulen waarin thans Oosterstroom, Holslootdiep en Drostendiep stromen (*ibid.*: 110-111 en Fig. 10). Tijdens perioden met minder watertoevoer vanuit het gebied ten zuiden van de O-W rug werd de overlaat al snel een drempel, waardoor het veen ten noorden van de rug verdroogde. Volgens Casparie (*ibid.*: 74) zou de beginnende vorming van sterk vergaan mosveen ten zuiden van de rug voldoende water kunnen hebben vastgehouden om de vroeg-Atlantische verdrogingsfase ten noorden van de rug te veroorzaken. Na deze droge fase kwam de vorming van sterk vergaan mosveen ook ten noorden van de rug geleidelijk op gang. Ergens in de eerste helft van het Atlanticum zou de overlaat in de rug met veen gevuld zijn (*ibid.*: 75-76), en dat zou de midden-Atlantische verdrogingsfase (mede) hebben veroorzaakt. De dennenstobben die bij deze midden-Atlantische verdroging horen werden gevonden op hoogtes variërend van 15,3 tot 15,8 m + NAP. Deze stobben waren overgroeid door sterk vergaan mosveen. Ondanks deze NAP-hoogtes en de midden-Atlantische ouderdom van de stobben wil Casparie (*ibid.*: 160 en 228) de overgroeiing van de rug pas tussen ca. 4450-3950 BP, dan wel rond 4450 BP (*ibid.*: 160, resp. 228) laten plaatsvinden. De ¹⁴C-dateringen van dennenstobben van de midden-Atlantische verdroging liggen tussen 6440±30 en 6080±63 BP (*ibid.*: 122-138, en Fig. 109).

Curieus is vervolgens ook dat Casparie (*ibid.*: 145-147), ondanks het dichtgroeien van de overlaat in de eerste helft van het Atlanticum de vorming van twee typen sterk vergaan mosveen ten noorden van de rug na ca. 6000 BP nog steeds in verband brengt met die overlaat. Ten

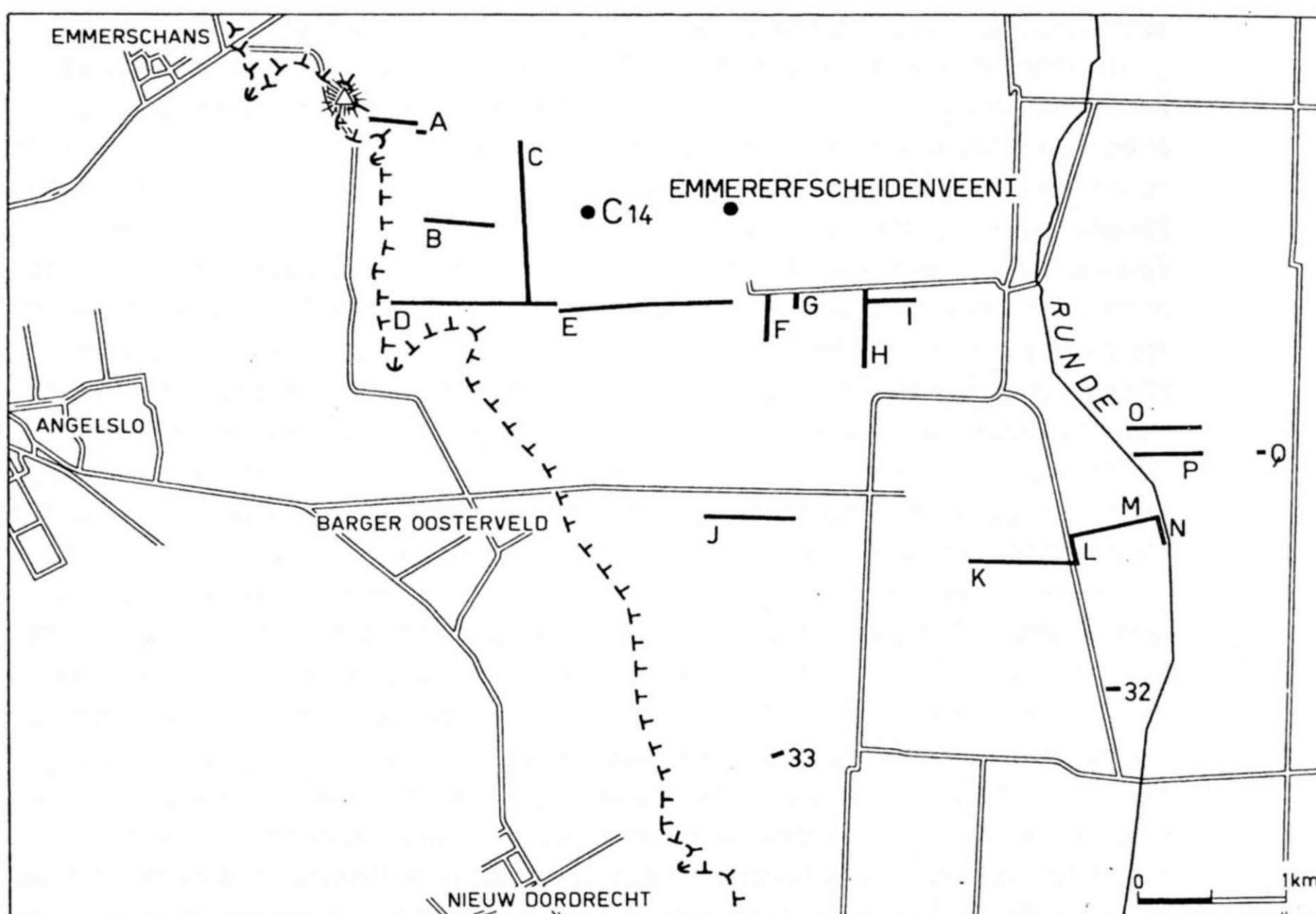
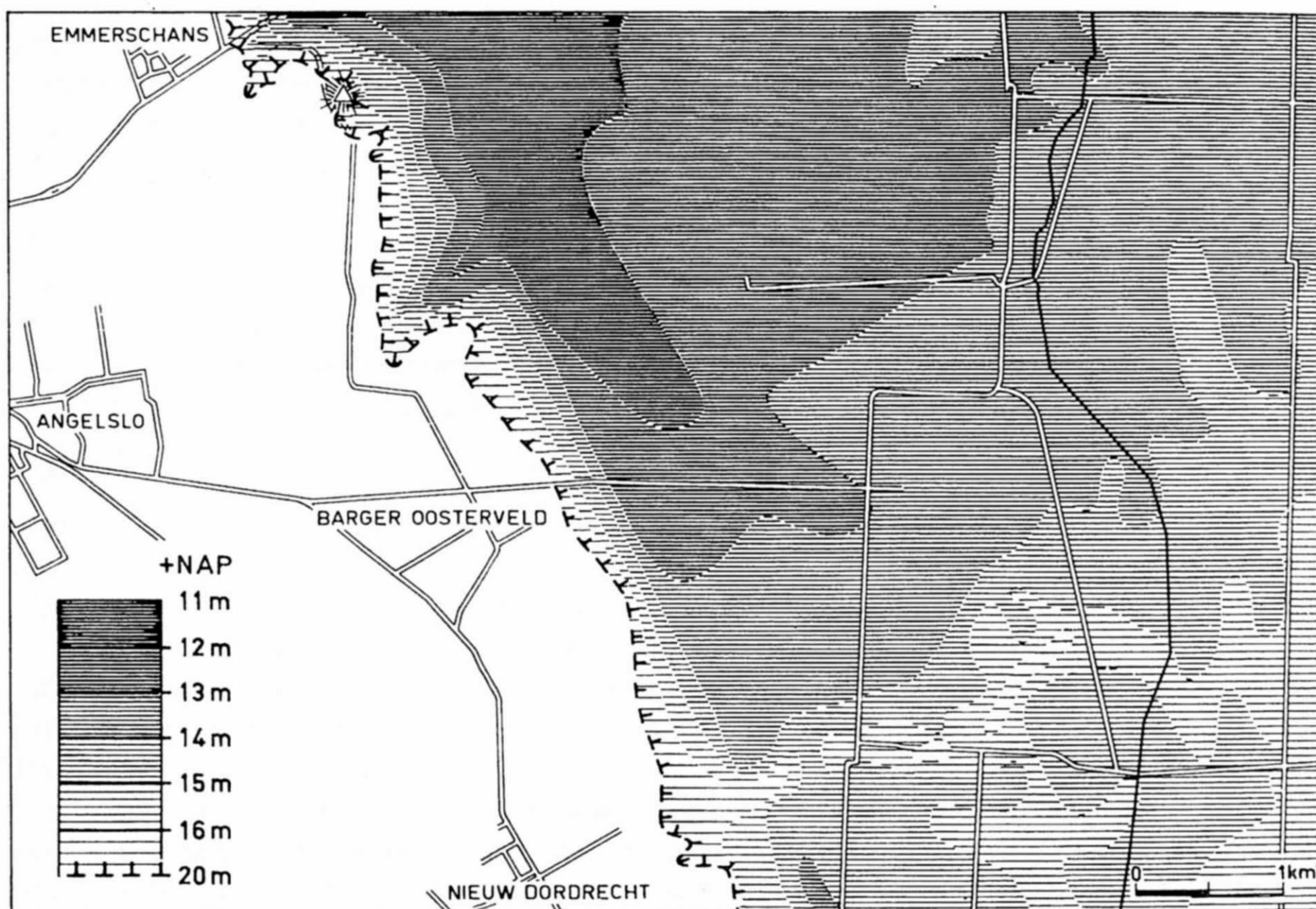

Fig. 17. Boven: contourlijnenkaart van de minerale ondergrond in het veengebied ten oosten van Emmen (Casparie, 1972: Fig. 4.). Onder: de ligging van de door Casparie gedocumenteerde veensteilkanten A-P, en de kleinere profielen Q, 32 en 33, en de profielen C14 en Emmererfscheidenveen van Van Zeist (Casparie, 1972: Fig. 2).

noorden van deze (voormalige) overlaat vormde zich namelijk bruin-zwart sterk vergaan mosveen, oostelijk daarvan, en in de luwte van de rug blauw-zwart sterk vergaan mosveen (*ibid.*: Fig. 13). Beide typen mosveen ontstonden uit *Sphagnum rubellum*, dat tot ca. 3950 BP de belangrijkste veenmossoort in dit gebied was, en na die tijd plaats maakte voor *Sphagnum cuspidatum*. De vorming van de blauw-zwarte variant begon pas na het leeglopen van het meer tussen Sleen en Emmen en het einde van ijzerrijke kwel en vorming van *Hypnaceae*-veen na ca. 5050 BP. De vorming van deze blauw-zwarte variant eindigde mogelijk pas rond 3450 BP.

Er is overigens nog een opvallend punt in Casparie's betoog. In zijn verhandeling over het ontstaan van de Runde schrijft hij (*ibid.*: 160-161), dat het riviertje boven een min of meer N-Z gerichte zandrug stroomt die niet duidelijk tot uiting komt in zijn contourlijnenkaart (*ibid.*: Fig. 4). Verder wijst hij erop dat de Runde de O-W gerichte dekzandrug kruist die pas tussen 4450-3950 BP onder het veen verdween. De Runde kan volgens hem niet voor die tijd in zijn huidige lengte hebben bestaan. Hij acht het waarschijnlijker dat de Runde ontstaan is als een typisch hoogveenriviertje dat water afvoerde in de contactzone van twee hoogveencomplexen. Het deel ten noorden van de O-W rug zou pas ontstaan zijn na ca. 5050 BP (*ibid.*: 227) en het deel ten zuiden van de rug na ca. 3450 BP (*ibid.*: 228).

Tenslotte is het nuttig te wijzen op de gedetailleerd gedocumenteerde veensteilkanten A-P (*ibid.*: Fig. 2 en Fig. 20-33) en de schematische doorsnede van het veen (*ibid.*: Fig. 34, volgens lijn a-b in Fig. 3). Daarbij kan aangetekend worden dat alleen de steilkanten D, E en I op deze lijn liggen waardoor alleen de westelijke twee kilometers min of meer met de waarnemingen corresponderen. De rest van de dwarsdoorsnede is een stuk minder betrouwbaar. Overigens is die doorsnede niet ca. 4 km lang zoals aangegeven in Fig. 34, maar ca. 4,5 km in werkelijkheid, te oordelen naar de plaats van de Runde in de doorsnede. Het zal overigens niet verbazen, dat de hoogtes van de Pleistocene ondergrond in het oostelijke deel van de dwarsdoorsnede niet corresponderen met de contourlijnenkaart (*ibid.*: Fig. 4). De doorsnede toont wel de door Casparie (*ibid.*: 160-161) genoemde zandrug onder, of eigenlijk *naast* de Runde), maar zoals gezegd is dit deel van de doorsnede nauwelijks op waarnemingen in het veld gebaseerd.

2.2 Casparie (1980)

Acht jaar na het verschijnen van zijn dissertatie publiceerde Casparie een samenvatting van zijn ideeën, met een paar kleine wijzigingen en aanvullingen. De O-W gerichte zandrug met overlaat werd nu aangeduid als de Postweg-rug. De ca. N-Z gerichte rug onder de Runde werd aangegeven met twee ferme begrenzingslijnen en kreeg de naam Berkenrode-rug (Casparie, 1980: Fig. 14; hier fig. 18 boven). Volgens de doorsneden (*ibid.*: Bijlagen 2 en 3, met legenda in Bijlage 1) zou die Berkenrode-rug een lage zandrug met een dunne toplaag van beekleem zijn. Die doorsneden zijn gebaseerd op de schematische doorsnede die Casparie (1972: Fig. 34) publiceerde, maar zijn sterk vereenvoudigd vooral waar het de Pleistocene ondergrond betreft (fig. 18 onder).

De vorming van sterk vergaan mosveen, of liever gezegd de sterke groei van *Sphagnum rubellum* begon volgens Casparie (1980: 27) zuidelijk van de Postweg-rug al tussen ca. 7000 en ca. 6000 BP, en rond 6000 BP in het gebied ten noorden van de rug. De rug zelf zou tussen 5000 en 4000 BP overgroeid zijn door het veen. Rond 5050 BP zou de rug nog maar enkele centimeters boven het veen uitgestoken hebben (*ibid.*: 24).

2.3 Casparie (1982)

In deze publicatie, die de veenweg van Nieuw-Dordrecht als hoofdonderwerp heeft, wordt de veenontwikkeling in het gebied ten oosten van Nieuw-Dordrecht ook behandeld. In 1981 onderzocht Casparie een 75 m lang deel van de veenweg, tussen de in 1955 door Van Zeist onderzochte werkputten 1 en 3, volgens de in 1982 ingevoerde nummering. De werkput van 1981 kreeg dus nummer 2 (Casparie, 1982: 132-136 en Fig. 15). Daarnaast kreeg hij de gelegenheid om een 860 m lange doorsnede van het veen op het terrein van veenmuseum 't Aole Compas te vervaardigen (*ibid.*: 124 en Fig. 8). Dat onderzoek was in feite veel belangrijker dan de opgraving van de veen-

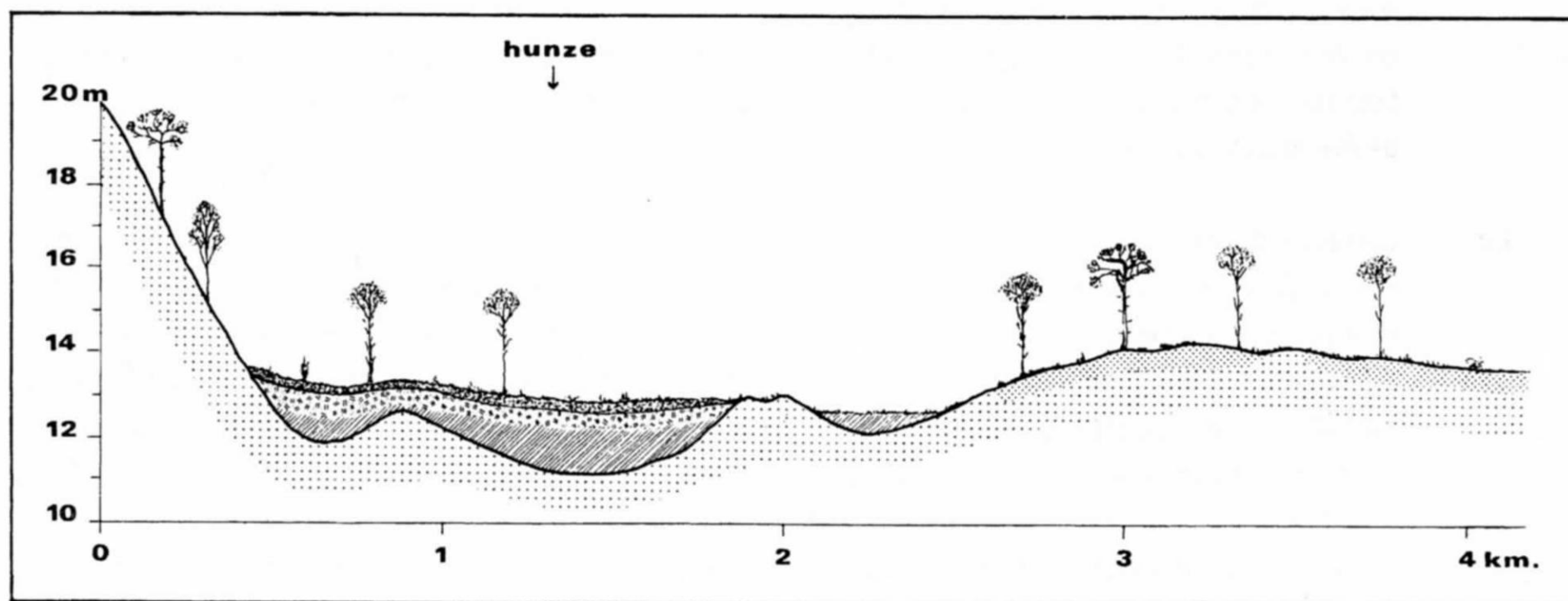
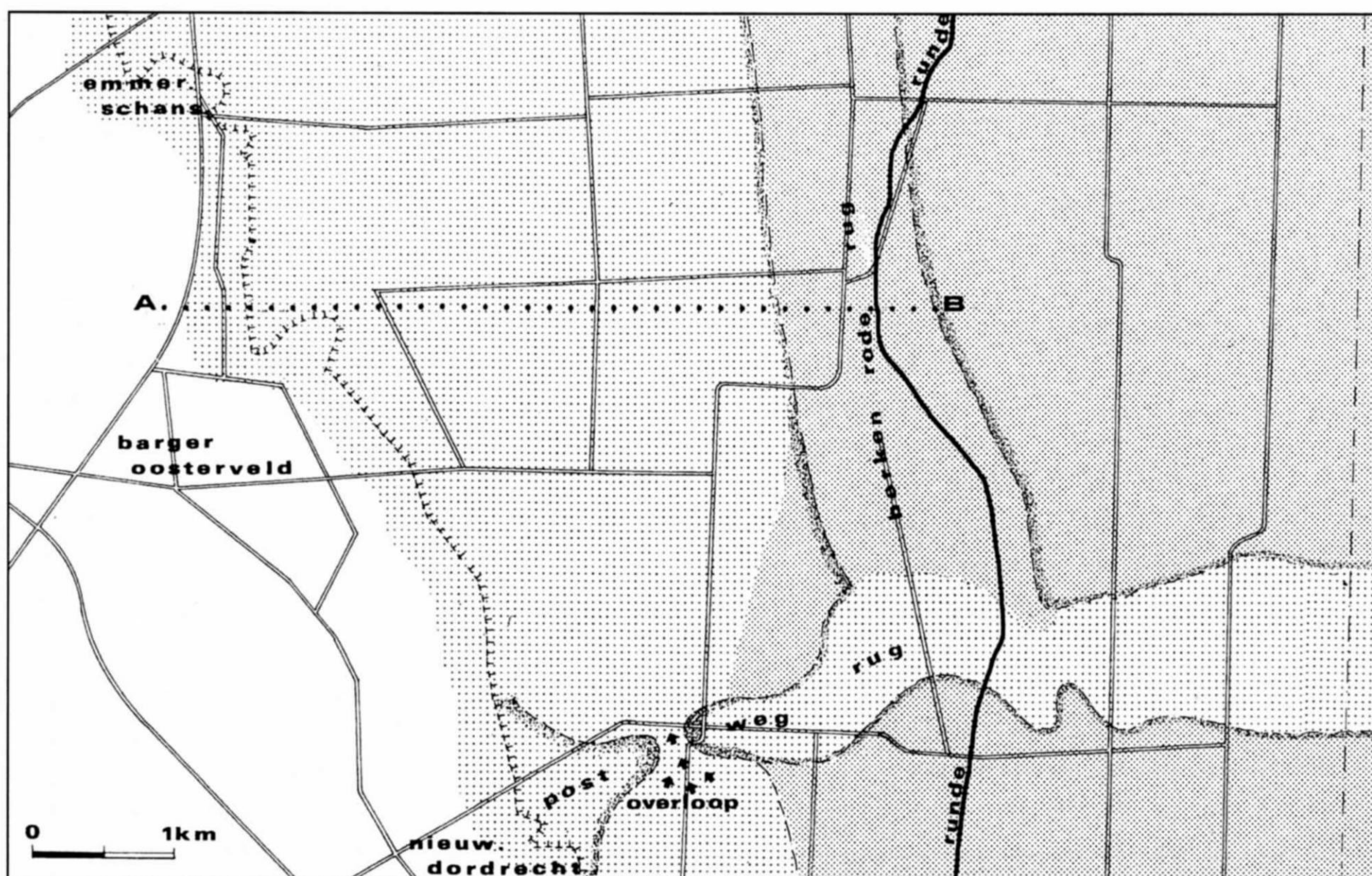

Fig. 18. Boven: de minerale ondergrond in het veengebied ten oosten van Emmen met Postweg-rug, overlaap en Berkenrode-rug (Casparie, 1980: Fig. 14). Onder: doorsnede volgens de lijn A-B in bovenstaand kaartje rond 10.500 BP (Casparie, 1980: Bijlage 2, doorsnede 1).

weg. Het leverde namelijk voor het eerst gedetailleerde gegevens over ondergrond en veengroei in het zuidelijke deel van Casparie's werkgebied van 1972 op. Bovendien is belangrijk dat dit nieuwe profiel R over de Postweg-rug loopt (fig. 19 boven). Op grond van de nieuwe gegevens in profiel R, in combinatie met gegevens uit de profielen K, L en M (Casparie, 1972: Fig. 2, 30 en 31) worden Postweg-rug en Berkenrode-rug plotseling in een totaal andere vorm gepresenteerd (Casparie, 1982: Fig. 10). Aangegeven zijn de contourlijn van 15 m + NAP, en van de contourlijn 14 m + NAP. Overigens moet ook hier aangetekend worden dat het aantal gegevens te klein is om die contourlijnen werkelijk betrouwbaar te kunnen intekenen.

Wat de veenontwikkeling betreft is belangrijk dat de hele Postweg-rug met een laag sterk vergaan mosveen is bedekt. Het hoogste punt van de rug reikt tot 16,6 m + NAP, even ten noorden

van het hoogste punt in Casparie's profiel R. Een monster veen bij dit hoogste punt werd ^{14}C -gedateerd: 5320 ± 35 BP (GrN-10759). De overgroeiing van de rug met veen moet dus aanzienlijk eerder zijn begonnen dan Casparie in 1972 en 1980 postuleerde. Dat geeft hij zelf overigens ook toe (*ibid.*: 124).

Op basis van profiel R en van andere waarnemingen produceerde Casparie (*ibid.*: 124-126 en Fig. 9) ook een O-W doorsnede van het veen, lopend van de Hondsrug ten NO van Nieuw-Dordrecht tot aan de Berkenrode-rug bij 't Aole Compas in Barger-Compascuum (fig. 19 onder). Deze doorsnede bestaat uiteraard uit profiel R aan de oostzijde, en waarnemingen ter plaatse van de veenweg aan de westzijde. Maar opgemerkt moet worden dat tussen het westelijke uiteinde van profiel R en de meest oostelijke waarneming van de veenweg over een lengte van ca. $1\frac{1}{2}$ km geen waarnemingen bekend zijn. Ook ter plaatse van de veenweg zijn maar weinig gegevens bekend. Curieus is in ieder geval dat Casparie's doorsnede niet in overeenstemming is te brengen met de contourlijnenkaart van de Pleistocene ondergrond in zijn dissertatie (Casparie, 1972: Fig. 4). Desondanks verwijst hij zelf wel naar zijn dissertatie (Casparie, 1982: 124 sub. 2.2.2).

Casparie (*ibid.*: 125) beschrijft deelgebied F in zijn Fig. 9 als de plaats van de overlaat, waarvan hij de diepte als 'iets lager dan 13,40 m + NAP' aangeeft, hoewel hij eerder 14,3 m aangaf (Casparie, 1972: 74). Ook de plaats van de overlaat correspondeert niet met die van 1972. Deelgebied F ligt ca. 1,7 km ten oosten van de 20 m + NAP hoogtelijn op de flank van de Hondsrug, terwijl die overlaat in de contourlijnenkaart van 1972 slechts 1 km ten oosten van die hoogtelijn ligt. Ook de lage rug in deelgebied E kan niet de in de contourlijnenkaart aangegeven O-W rug zijn. Het lijkt me dat aan die doorsnede van Fig. 9 niet al te veel waarde moet worden toegekend.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de aanwezigheid van een O-W gerichte zandrug in het Hunzedal ten oosten van Nieuw-Dordrecht onwaarschijnlijk is. Wel kan aangenomen worden dat er in dit dal een zandhoogte aanwezig is die de Postweg-rug genoemd kan worden, en mogelijk ook een aansluitende ca. N-Z gerichte fluviatiele (?) zandrug met een deklaag van beekleem die Berkenrode-rug kan heten. Maar deze beide ruggen vormden geen wezenlijke belemmering voor de afwatering van het zuidelijke deel van het Hunzedal. In dat opzicht moeten verklaringen van Casparie (1972; 1980), waarin die O-W gerichte rug en zijn overlaat een rol speelden, dus aangepast worden.

Het ontbreken van een O-W gerichte rug heeft ook invloed op Casparie's mededelingen over het ontstaan van de Runde. Er is geen reden om aan te nemen dat er geen voorloper van dit riviertje bestond tijdens Neolithicum en Vroege Bronstijd. Oostelijk van de Postweg-rug kon de afwatering richting Ruiten A bij Ter Apel ongehinderd plaatsvinden. En ten westen van de Postweg-rug waren waarschijnlijk ook geen serieuze belemmeringen in de afwatering aanwezig, en stroomde het water af richting bovenloop Mussel A.

3 Doel van de veenweg

Van de veenweg van Nieuw-Dordrecht zijn tussen 1955 en 1998 in totaal ruim 200 m onderzocht. Casparie (1982) heeft de sleuven, sleufjes en een waarneming in een veensteilkant van west naar oost genummerd: 1-9. Kwaliteitsbepalend onderzoek vond plaats in een zestal, helaas overeenkomstig genummerde, kleine sleufjes in 1991 (1 en 2) en 1998 (3-6) (fig. 20). Dit onderzoek werd gepubliceerd door Theunissen *et al.* (2006). De afstand van het meest westelijke punt in sleuf 1 tot de veensteilkant bedraagt zo'n 800 m. Casparie (1982: 154) sloot niet uit dat de weg nog iets meer dan 1 km lang is. Oostelijk van de veensteilkant 9 zou de veenweg na 1955 nog bij verveeringsactiviteiten gezien zijn. Later schreef hij (Casparie, 1987: 53) dat de weg zeker niet langer geweest kan zijn dan ca. $2\frac{1}{2}$ km. Kennelijk realiseerde hij zich dat het veen ten oosten van steilkant 9 nog grotendeels aanwezig is, en dat 'geen waarneming' daar niet gelijk staat aan 'niet aanwezig'.

Als we aannemen dat de in 1982 gepubliceerde omvang van Postweg-rug en Berkenrode-rug min of meer correct is, dan is ook meteen duidelijk wat de bedoeling van de aanleg van de

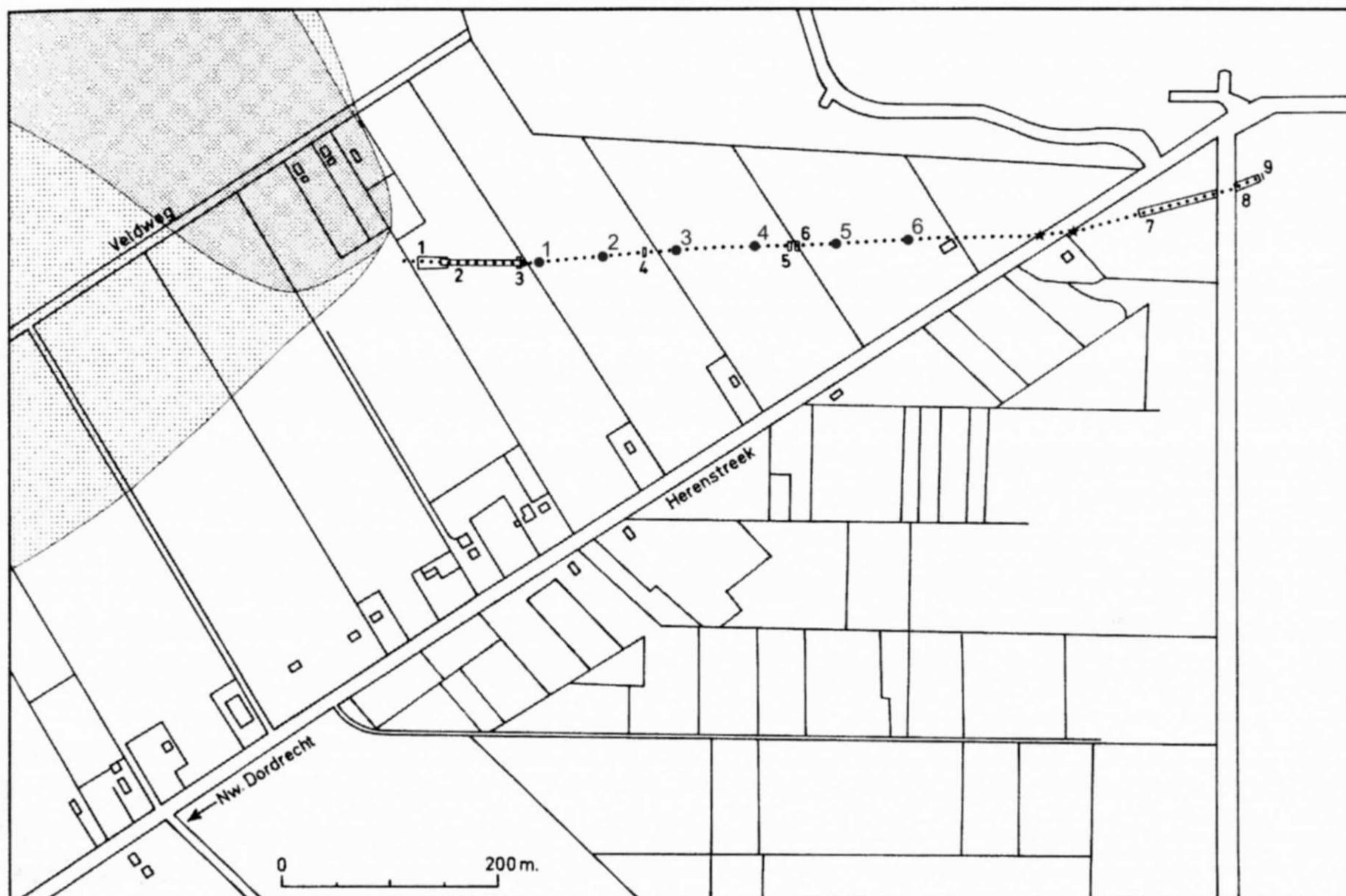

Fig. 20. De ligging van de werkputten 1-9 volgens Casparie (1982) in zwart, en de kwaliteitscontroleputjes 1-6 volgens Theunissen *et al* (2006) in rood.

veenweg was. De veenweg ligt namelijk precies daar waar de afstand van Hondsrug tot Postweg-rug het kleinst is. De weg was kennelijk bedoeld om de natte laagte tussen Hondsrug en Postweg-rug te overbruggen (fig. 20). Op grond daarvan neem ik aan dat de weg zo'n 1½ km lang zal zijn geweest.

Veenwegen werden niet aangelegd in tijden met verhoogde neerslag en lagere temperaturen, met waterverzadigd veen dat gevaarlijk was om te betreden. Veenwegen werden aangelegd in drogere perioden en dan gebruikt in voorjaar en zomer, jaargetijden met weinig neerslag en de grootst mogelijke verdamping. Dan was het veen relatief veilig. De Postweg-rug was al lang met veen overgroeid toen de veenweg werd geconstrueerd, maar was nog steeds herkenbaar als rug, zeker in drogere perioden. In zulke drogere perioden was het veen op de Postweg-rug ongetwijfeld begaanbaar. Over de rug bereikte men vervolgens de Runde. Van der Sanden (2004) heeft al aannemelijk gemaakt dat het aantal prehistorische vondsten in het veen langs de Runde op een toegankelijkheid van de Postweg-rug wijst (zie voor de vondstencatalogus: Casparie, 1982: 126-131 en Fig. 10). De oudste vondsten langs de Runde zijn een TRB-schaaltje uit Horizon 2 (Bakker & Van der Sanden, 1995), en een *Nackenkamm-Axt* die tot laat TRB moet worden gerekend. Tot de jongste vondsten behoren drie vuurstenen dolken van Scandinavische type die in de Vroege Bronstijd thuishoren. Twee hamerbijlen en twee stenen bijlen zijn niet scherp dateerbaar, maar horen in het Late Neolithicum of Vroege Bronstijd thuis. Overigens zijn ook elders uit het veen vondsten bekend, ver van de Postweg-rug of van de Runde verwijderd. Kennelijk was het veen op bepaalde tijden ook zonder houten weg of zandrug onder het veen begaanbaar.

Maar ik ga ervan uit dat men destijds de 1½ km lange veenweg niet heeft aangelegd om alleen de Runde te zien stromen. Het is waarschijnlijker dat men vervolgens langs de wat beter gedraineerde oeverzones van de Runde richting Westerwolde ging en vervolgens via de zandruggen van Westerwolde in NW-Duitsland terechtkwam. Het idee van Casparie, dat de veenweg onvoltooid bleef en niet gebruikt werd, is mede gebaseerd op zijn rechtlijnig denken. Hij ging ervan uit dat de veenweg in eerste instantie bedoeld was om het veen te doorkruisen in O-W richting over een

afstand van 13 à 14 km, van Hondsrug tot de zandige hoogten langs de Ems (zie Casparie, 1982: Fig. 1). Aangezien de veenweg niet aangetroffen was bij de ontveningen ten oosten van de Postweg-rug, moest die dus onvoltooid zijn gebleven. Maar de bouwers kenden het veengebied oostelijk van Nieuw-Dordrecht ongetwijfeld goed, en wisten wat ze aan het doen waren. Hun doel was een weg aan te leggen die als 'daloversteek' kan worden betiteld. De veenweg van Nieuw-Dordrecht is in dat opzicht vergelijkbaar met enkele honderden jaren oudere veenwegen van Buinen en van Valthe-Smeulbranden, die ook na oversteek van een drassige laagte in beter begaanbaar veen eindigden (Van der Sanden, 2002).

4 Datering

Voor de datering van veenweg XXI(Bou) kan verwezen worden naar het artikel van Casparie *et al.* (2004). Het is na die publicatie duidelijk dat het hout dat in 1991 en 1998 werd verzameld in de kwaliteitsbepalingsputjes 1 en 2 volgens de nummering van Theunissen *et al.* (2006) gekapt is rond 2550 v.Chr. Ik ben het met Casparie *et al.* eens dat de zes dateringen van de 111 jaren omvattende, en toen nog zwevende dendrochronologie van hout uit 1991 (Jansma & Casparie, 1993) niet juist kunnen zijn. Deze zes dateringen leken te passen in een steil stuk van de jaarring-ijkcurve tussen ca. 4100 en 3900 BP, en een kapdatum van ca. 2440 v.Chr. op te leveren (Lanting & Van der Plicht, 1999/200: 95). Het is duidelijk dat alle zes ca. 100 ¹⁴C-jaren te jong zijn uitgevallen, om nog niet opgehelderde reden. Met een correctie van ca. 100 ¹⁴C-jaren in oudere richting, zouden de bijbehorende kalenderjaren tussen ca. 2550 en 2650 v.Chr. uitkomen. Dat correspondeert ook met de beide ¹⁴C- dateringen van hout verzameld in 1998, met een dendrochronologisch bepaalde kapdatum van 2552 v.Chr. (*ibid.*).

Eén en ander betekent overigens niet dat de veenweg, na rond 2550 v.Chr. te zijn gebouwd, vervolgens niet werd gebruikt, en dat herstel van deze weg in de jaren na 2550 v.Chr. definitief kan worden uitgesloten. Er zijn slechts 9 palen van het wegdek uit twee kleine opgravingsputjes onderzocht. En die putjes liggen tussen opgravings sleuven 3 en 4 volgens de nummering van Casparie (1982: Fig. 15). Uit het resterende deel van de veenweg zijn geen dendrodateringen bekend. Persoonlijk lijkt het mij onwaarschijnlijk dat de bouwers al die moeite deden om vervolgens de veenweg niet te gebruiken. En toen die weg er eenmaal lag van Hondsrug tot Postweg-rug zullen ze hem ongetwijfeld ook enige tijd hebben onderhouden. En nogmaals: de weg is niet onvoltooid geweest. Hij was van den beginne af bedoeld om 1½ km veen over te steken, en langer is hij ook niet geworden.

Summary

The relatives of the 'hockey stick' of Nieuw-Dordrecht

In 1960 a wooden implement, resembling a hockey stick in size and shape (fig. 1: 1), was found under the planks of a wooden trackway in the raised bog east of the village of Nieuw-Dordrecht (prov. Of Drenthe, the Netherlands). Wood of this trackway, collected in 1955, had been ¹⁴C-dated to 4080±55 BP. Later on, a dendro-date of c. 2550 BC was established. An important feature of this stick is the pointed-oval cross-section of the hooked end.

A small number of comparable sticks are known from Swiss lake-side settlements of the Egozwil culture and older Cortaillod culture. These have been dendro-dated between c. 4300 and 3700 BC (fig. 1: 2-7). Müller-Beck (1965) calls these implements *Flach-* or *Schwertkeulen* i.e. flat or sword clubs, and suggests that they were used as hunting sticks, or even as weapons of war. The latter may be true for the long clubs of Nieuw-Dordrecht and Burgäschisee-Süd, but not for the shorter ones. The shortest one found at Egozwil 3, may have been a toy or a fish club, according to me.

Despite the much younger date the Nieuw-Dordrecht club is clearly related to the Swiss ones. The curious distribution –six in NW-Switzerland and one in the Netherlands– seems to be fortuitous. Comparable clubs, used as weapons of war, are shown in a wall painting in tomb 2

near Beni Hassan (Egypt), and dated around 1900 BC (fig. 4, upper). Related is also the club shown in a wall painting of the Etruscan *Tomba di Giocolieri* near Tarquinia (Italy), dated to c. 550-500 BC (fig. 4, lower).

A variant of the shorter version, and clearly used as a hunting weapon, is the club carried over the shoulder by Pan in a relief on the burial monument of L. Pablicius in Cologne (Germany), built around AD 45 (fig. 5). This type of club is usually called *pedum*: the shepherd's crook of the Romans (fig. 6, upper). The Greek term *lagobalon* seems to be more appropriate, meaning 'hare club'. But the Roman *pedum* may in fact be a fusion of a real shepherd's crook and a hunting stick: a simple weapon for self-defence, like the one used by Amor (fig. 6, lower). Such a weapon is also shown on a capital in the Sainte Marie-Madeleine basilica in Vézelay (France). The capital shows Samson trying to strangle a lion. Behind the lion Samson's companion is lifting his club, ready to attack the lion in case of emergency (fig. 7). The capital was made in the second quarter of the 12th century, and shows that weapons in the shape of a hockey stick were still in use. That is also indicated by the picture of a swineherd with a 'hockey stick' produced around AD 1180 (fig. 8).

After c. AD 1200 the same kinds of clubs are only shown as implements for ball games. Use for that purpose started considerably earlier, however. The earliest evidence is found on a marble pedestal for a statue, with reliefs of sport events on three sides. It was made in the later 6th century BC. One of the reliefs shows two men with 'hockey sticks', watched by four other men of which three carry 'hockey sticks', too (fig. 10). The pedestal was found in secondary position in the 'Wall of Themistocles' in Athens (Greece), built in 478 BC.

No sport, but more likely a game of skill with long sticks with short hooked ends and a hoop is shown in a wall painting in tomb 17 near Beni Hassan (Egypt) (fig. 9).

Ball sports with hockey stick-like implements during the 13-16th centuries are shown in figure 11-13. The sticks seem to be closely related to the hunting clubs of the 12th century and earlier. The name(s) of the sport(s) shown in these figures are not mentioned. From written sources it is known that in Ireland, Scotland, England and Wales these sports seem to have been team sports, the forerunners of hurling, shinty, hockey and bandy. The sticks used in these sports kept their ancestral form till relatively late as demonstrated in figures 14 and 15. But hockey sticks and GAA hurling sticks have changed considerably in recent times.

In northern France and the Low Countries the names preserved in medieval texts are 'choule à la crosse' and 'colf'. Although several people may have played these sports together, each player had its own ball (see fig. 14). During the 16th and 17th centuries 'colf' became very popular, and especially 'colf on ice' was shown in numerous pictures (fig. 16). 'Colf' was introduced in Scotland in the 15th century, where it developed into golf in due course. In the early 18th century 'colf' disappeared suddenly. The indoor-version 'kolf' is still played, but never gained the same popularity as the outdoor-version once had. 'Choule à la crosse' persisted locally in Normandy till the 1940's.

The Neolithic 'hockey sticks' were made from a vertical slice of trunk wood with a bit of a joining branch or root for the curved end. Later on bending after heat treatment became the dominant way of producing these sticks.

The appendix deals with the Pleistocene subsoil of the raised bog east of Nieuw-Dordrecht, the development of this bog, and the goal and function of the trackway. Casparie (1972; 1980) postulated the existence of a E-W running coversand ridge under the bog. But in a later publication (Casparie, 1982) this ridge was reduced to a more localized outcrop of the subsoil. This ridge/outcrop was not overgrown by the bog between 4450-3950 ¹⁴C-years BP (1972), or between 5000 and 4000 BP (1980), but around 5300 BP (1982). The trackway itself was constructed around

2550 BC, corresponding to c. 4000 BP. Casparie postulated that the trackway stayed unfinished and was never used.

According to me the trackway was built to cross the bog between Nieuw-Dordrecht and the overgrown outcrop at the narrowest place, over a length of c. 1½ km. Like all other trackways it was constructed during a drier period. At that moment the grown-over outcrop was recognizable and passable. Passing it in northeastern direction the bank of the rivulet Runde could be reached. Following the better-drained banks of the Runde, the sandy soils of Westerwolde were accessible. That people actually followed this route is shown by finds of objects from the middle and late Neolithic and from the early Bronze Age (fig. 19). Casparie overlooked this possibility, and was more thinking in terms of a straight E-W running trackway, connecting the Hondsrug and the higher sandy areas near the river Ems, across the present Dutch-German border. Such a trackway would have been 13-14 km long! But because no remains of the trackway have been found during the cutting of the peat east of the Runde, he decided that the trackway had been left unfinished.

Casparie (1972) suggested that the Runde did not exist before the E-W sandridge became overgrown by peat around 4000 BP. That argument is no longer valid, because that ridge never existed apart from the much smaller outcrop, and that outcrop was overgrown by peat around 5300 BP. There is no reason why the Runde would not have existed before 5300 BP.